

Clemens Lichter. Untersuchungen zu den Bestattungssitten des südeuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums. Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans, Monographien Bd. 5. Mainz am Rhein, Verl. Philipp von Zabern, 2001, 474 S.

Книгата на Клеменс Лихтер е обемно изследване на погребалната обредност през неолита и халколита в Югоизточна Европа. Това всъщност е публикация на защитената му в Хайделберг докторска дисертация. Обхванатата изворна база е впечатляваща - обработени са данни за около 5200, а е представена информация за още около 2000 гроба от Югоизточна Европа, но без днешна Гърция (причината за изключването на последния регион е оставена без обяснение).

Историята на проучванията на темата обхваща както публикации на гробни комплекси, така и малобройните опити за интерпретация на наличната информация, включително и възможните обяснения на нереално малкия брой на погребани индивиди от един период, който обхваща близо три хилядолетия.

Описанието на географския ареал е полезно при всяко подобно изследване, макар че в случая то не носи допълнителна информация по темата на изследването. Обособени са два големи региона, погребалната обредност в които е изследвана поотделно - Източните Балкани и Карпатския басейн със Западните Балкани. На тях са посветени и двете основни части на работата. Поради разположението на днешните български земи в ареала на Източните Балкани, по разбираеми причини ще насоча вниманието си само към тази част на рецензираното изследване.

Хронологическото подразделяне на културното развитие през неолита и халколита на Източните Балкани (т.е. днешна Южна България и Долнодунавския басейн между Стара планина и Карпатите) е направено в шест хоризонта (периода). Хоризонт 1 обхваща ранния неолит. Хоризонт 2 е неправомерно обособен и е представен като среднеолитен - в него е включена култура Дудещи, която е къснонеолитна, „късното“ Караново II (целият период винаги е бил причисляван към ранния неолит!) и култура Караново III (в коригирания си обхват отдавна е отнесена към късния неолит!). Хоризонт 3 обхваща къснонеолитни явления като културите Караново IV-Калояновец, Боян-Болитинеану и Усое, но тук трябва да бъдат включени и културните явления Караново III и Караново III-IV, както и първата фаза на култура Хаманджия. Към хоризонт 4 правомерно са отнесени следващите фази на културите Боян и Хаманджия, както и културите Въдастра, Градешница, Поляница и Караново V-Марица. Хоризонт 5 е представен от

културните комплекси Коджадермен-Гумелница-Караново VI и Криводол-Сълкуца, както и от култура Варна. Хоризонт 6 обхваща културите Чернавода I и Певец.

Картината на разпространение на местата с гробове в селища и некрополи показва тяхното неравномерно разпределение. Неолитните и халколитните некрополи са установени само в Мунтения, Североизточна България с прилежащия и причерноморски район и Добруджа. Единственият некропол в друг регион е Островул Корбулуй в Олтения. Местата с гробове в селища са разпръснати по целия изследван ареал на Източните Балкани. В този ареал са установени поне 3400 гроба, за около 2000 от които е налична достъпна информация. Почти половината от тях принадлежат на къснохалколитния хоризонт 5, от които пък само около 15% са гробове в селища - за разлика от ранния неолит (хоризонт 1), когато всички установени гробове са в селища.

Авторът разглежда гробовете от ранния и средния неолит (хоризонти 1 и 2) заедно - общо 46. Представените като среднеолитни (шест!) гроба не са от това време - четири са къснонеолитни (Дудещи, Черника и Самоводене - два), а два (Слатина и Градинице) са раннеолитни. Освен това, гробът от Ясатепе-Пловдив, приписан на ранния неолит, всъщност е къснонеолитен, а останалите три гроба от Самоводене са също къснонеолитни. Липсват данни за един гроб с останки от трупоизгаряне от Азмашка могила-Ст. Загора. В изследването са пропуснати гробове от Ваксево, Циганова могила, Кърджали, Българчево, Казанлък. Тези корекции са важни, но едва ли ще променят общата картина на погребалната обредност през ранния и през късния неолит. Съществена особеност на гробовете от ранния неолит е разполагането им в селищен контекст. Некрополи от този период не са установени. Погребванията са извършвани в гробна яма, обикновено са единични, но са практикувани също двойни и тройни. Тялото обикновено е свивано в хокерна поза и е поставяно наляво или надясно без задължителна ориентация, но се срещат и други позиции. Сред погребаните в селищата преобладават деца и жени. Погребалният инвентар е беден, но в текста е пропусната информацията за инвентара в гробовете от Слатина-София.

Следващата глава от тази част е посветена на гробовете от късния неолит и ранния халколит (хоризонт 3 и 4), които са разгледани заедно. Налични са данни за около 1600 проучени гробни комплекси, но използваемата информация е за по-малко от половината от тях. Броят на гробовете от този период е значително по-голям от броя им в предходния, защото за първи път се появяват екстремурални некрополи, между които и тези при Чернавода, Черника, Дуранкулак (съответната част от него) и Валя Орбулуй. Тук трябва да се причислят и споменатите гробове в селища от предходния период, както и някои пропуснати гробове от Тракия - напр. раннохалколитните от Окръжна болница-Ст. Загора и Чаталка. Авторът анализира данните за хронологическата и културната

принадлежност на некропола при Черника; правилно отбелязва наличието в гробния инвентар на елементи, приписвани на културите Дудещи и Боян-Болинтиняну, което според мен е още едно указание за тяхната синхронност. Установените в селищен контекст гробове от изследвания период са 22 - предимно в хокерна позиция, наляво, с глава на изток. Малка част от тях съдържат погребален инвентар. Погребаните са изключително деца и жени. Екстрамуралните некрополи се намират от непосредствена близост край селището до разстояние от 250 м. В некрополите са погребани индивиди от всички възрастови групи, но най-малко деца. Авторът разглежда поотделно информацията за погребалните обреди в некрополи от Мунтения, от културите Хаманджия и Поляница, като информацията включва данни за гробната яма, положението на тялото, погребалния инвентар и планировката на гробното поле. Обръща внимание и на това, че наред с хокерната позиция наляво или надясно, се появява и то в голямо количество, позицията по гръб, практикувана предимно за мъже. Макар и в ограничен обем, за първи път се срещат и кенотафи (ями с погребален инвентар, но без скелетни останки). При това те се отнасят към късните фази на ранния халколит. За разлика от предходния период, погребалният инвентар, особено в гробове в некрополи, е значително по-богат. Забелязва се очевидна разлика в положението и ориентацията на тялото в некрополите от култура Хаманджия (в Добруджа и причерноморския район на Североизточна България) и култура Поляница (във вътрешността на Североизточна България). В първия регион мъжете и минимална част от жените са погребвани в изпънато положение по гръб, а повечето от жените - в хокерна позиция наляво или надясно. Във втория регион по правило всички са погребвани в хокерна позиция, с глава на изток.

Следващата глава в тази част на книгата е посветена на погребалната обредност на къснохалколитните култури от комплекса Коджадермен-Гумелница-Караново VI (хоризонт 5). Авторът е събрал данни за 1280 проучени гроба, но използваема е информацията за 1020 от тях. Към този период принадлежат и няколко по-големи комплекси от гробове, именно некрополите Дуранкулак (съответната част от него), Варна I и Въръщи В. С изключение на групата гробове от Юнаците и гробът от Айбунар, всички останали се намират в Долнодунавския басейн. Огромното количество гробове принадлежат на некрополи, които са отдалечени предимно в западна посока от съответните селища на разстояние от 50 до 500 м. По-особен е случаят с Варненския некропол, който може би е оставен от обитателите на няколко селища на брега на Варненското езеро, но този проблем не е обсъден от автора. В некрополите са погребвани хора от всички възрастови групи, значително по-висок от предходния период е процентът на кенотафите. Интрамуралните гробове заемат сравнително голяма част от общия брой гробове за този период. Причината е в появата на групи от гробове в рамките на няколко селищни могили, преди всичко Кубрат и Русе. Поради липсата на достатъчно добра документация, тяхното място в погребалната обредност на късния

халколит остава не напълно изяснено. Към този клас се причислява и сравнително голямата група гробове и скелетни останки от Юнаците, които вероятно са оставени в резултат на нападение и унищожаване на последното халколитно селище на могилата. Отделните гробове в очертаванията на къснохалколитните селища (и в една шахта на медните рудници Айбунар) са малко на брой (18), повече са обаче регистрираните части от скелети, често само черепи. И докато отделните гробове в селищен контекст са пръснати по цялата територия за ареала, групите гробове са явно само в Североизточна България, а некрополите са установени отново само в Мунтения, Североизточна България и прилежащия ѝ район край Черно море.

Особено внимание е отделено на некрополите от култура Варна - Варненския, Дуранкулак и Девня. Подробно са представени данните за гробната яма, в която обикновено са установени скелетни останки на един индивид в изпънато положение по гръб (изключително мъже), хокер наляво или надясно (изключително жени). Минималният брой детски гробове частично може да се обясни с изтляването на костите. Гробовете кенотафи са обаче сигурно установени и конкретно за Варненския некропол са в три разновидности. Ориентацията на скелетните останки, както и погребалният инвентар, са представени много подробно, същото се отнася за териториалното разпределение на гробовете. Неприятно впечатление прави обаче изборността при представянето на публикуваните тези за съотношението между видовете погребален материал и полови-възрастовата характеристика на погребаните, както и за структурата на гробното поле на Варненския некропол. Същото се отнася и за параграфа, посветен на социалната интерпретация на този некропол. Поради това тук се налага да припомня отдавна публикуваната ми теза за кенотафите от Варна I като резултат от погребване на социалния статус (представян от съответните инстини) на индивиди, заемащи сравнително високо или най-високо положение в потестарната структура на крайезерната общност (Nikolov 1991). Авторът счита, че богатите гробни дарове във Варненския некропол са следствие от подходящото за търговски контакти географско положение на района около Варненското езеро, а не на развита социална структура. Но подчертано неравномерното разпределение на гробен инвентар подсказва различия в обществото, които дори и да не се наследяват, все пак съществуват. Без обяснение от автора остават и най-богатите на инвентар гробни ями - кенотафите. Именно те отличават най-явно Варненския некропол от останалите (напр. от Дуранкулак) и именно те са разковничето в интерпретацията на социалната структура на общността, на която той принадлежи. Въпреки подробните анализи, считам че авторът се е плъзнал по идеята да критикува тезите на Я. Лихардус, без да опита да потърси алтернативна система на социална интерпретация.

Следващата глава е посветена на некрополите от култура Гумелница (т. е. Коджадермен-Гумелница) - предимно Въръщи В, Г. Делчево, Винаца и Търговище. Информацията е анализирана и синтезирана по

използваната вече структура - гробна яма, вид на погребението, позиция на мъртвия, ориентация, погребален инвентар, структура на гробното поле. Анализирани са приликите и отликите между погребалната обредност в некрополите на тази култура и култура Варна, и е констатирана правомерност при обособяването на последната.

Следващите два кратки раздела на първата част на рецензираната книга представят погребалната обредност на култура Кукутени в Молдова и на култура Сълкуца в Олтения. В първия регион са констатирани само малък брой гробове в селища, а във втория - ограничен брой гробове в селища и един некропол (Островул Корбулуй).

В последния раздел авторът повтаря някои основни изводи от първата част на изследването. Като цяло разкритите погребални комплекси от неолита и халколита покриват цялата територия на Източните Балкани, но за определи периоди и райони те са недостатъчни за никакви изводи. Гробовете в селища са общо-взето равномерно разпределени по целия ареал, но все пак с изключение на почти цяла Североизточна България и Добруджа, където такива не са установени. Като цяло, за ареала е характерно полагането на трупа в хокерна позиция наляво, с глава към север или изток, макар че са установени още много варианти. Погребалният инвентар е ограничен. В селищния контекст са погребвани изключително деца и жени. Засега трудни за обяснение остават групите гробове в очертанятия на къснохалколитните селищни могили Кубрат и Русе. Единствено в култура Кукутени в Молдова са установени погребения в дълбоки ями, с голям брой предмети в тях, главно керамични съдове. В някои от тях е налична само част от скелета, но авторът смята, че този погребален обичай няма нищо общо с познатото още от ранния неолит вторично погребване (при което не всички скелетни останки попадат в гробната яма). По отношение на некрополите авторът прави отново правомерното заключение, че те се срещат само в обхвата на Мунтения, Добруджа и Североизточна България от късния неолит (К. Л. има колебание за евентуалната им поява в средния неолит, но този проблем вече беше дискутиран и изяснен) до края на халколита - с изключение на един некропол в Олтения, който е резултат на влияние от ареала на Средния Дунав. За региона с некрополи може да бъде представена картина на развитие на погребалните обичаи - основното заключение включва констатацията, че между къснохалколитната погребална обредност на култура Варна (по крайбрежието) и култура Гумелница (във вътрешността) съществуват

значителни различия. Най-важното различие се отнася до положението на тялото при погребване на мъжете и жените (в култура Варна - предимно изпънато по гръб тяло при мъжете и хокер наляво при жените; в култура Гумелница - предимно хокер наляво за мъжете и жените), но са отбелязани и редица други второстепенни различия.

Авторът се опитва да потърси отговор на проблема за произхода на погребването в изпънато по гръб положение на тялото, практикувано в Мунтения, Добруджа и причерноморската зона на Североизточна България. Той изразява несъгласие с тезата на Я. Лихардус, който разглежда тази позиция на погребване като влияние от севернопонтийските степи. К. Лихтер предлага своя теза, според която тази позиция е продължение на мезолитна (!) традиция в указания регион. Понеже най-ранните регистрирани земеделски култури там са от времето на (според направената корекция) късния неолит (Дудещи, Боян-Болитинеану и ранна Хаманджия) и тези култури показват частична микролитизация на кремъчната индустрия, авторът допуска, че непосредствено преди тях в региона живеят мезолитни ловци и събирачи! Няма да привеждам аргументи за несъстоятелността на тази теза, само ще посоча, че микролитизацията е характеристика не само на обсъждания регион, но и на целите Източни Балкани в края на късния неолит. Значи ли, че преди култура Караново IV-Калояновец (синхронна на споменатите по-горе култури) в Тракия живеят мезолитни ловци и събирачи?

Втората част на рецензираната книга е посветена на неолитните и халколитните погребални обичаи в Карпатския басейн и Западните Балкани. Тя е изградена по същата структура, както и първата част. Представената информация и разгледаната проблематика са от важно значение за съответните региони, но те няма да бъдат предмет на тази рецензия.

Книгата е снабдена с каталог с обобщени данни за селища с гробове и некрополи, и списък на използваната книжнина.

Въпреки направените критични бележки и посочени необходими поправки, книгата на К. Лихтер е най-задълбоченото обобщение върху ранноземеделската погребална обредност в Югоизточна Европа и за дълго ще остане такова. Предложената методика може да бъде използвана и в подобни, но по-подробни обобщения за отделни региони или неолитни и халколитни култури в Югоизточна Европа, каквито, надявам се, ще бъдат провокирани от книгата и ще последват.

Васил Николов

Цитирана литература:

Nikolov 1991: V. Nikolov. Zur Interpretation der spätereolithischen Nekropole von Varna. - In: Die Kupferzeit als

historische Epoche (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55). Bonn, 1991, 157-166.

Holger Schubert. Die bemalte Keramik des Frühneolithikums in Südosteuropa, Italien und Westanatolien. Internationale Archäologie, Bd. 47. Rahden, Verl. Marie Leidorf GmbH, 1999, 259 S., 170 Taf.

Книгата на Холгер Шуберт е всъщност публикация на неговата докторска дисертация, подготвена и защитена в Тюбинген. Текстът е обемен, придружен с впечатляващ списък на научна книжнина, списък на радиоуглеродни дати от неолитни селища в изследвания в работата регион и период, както и значителен брой табла с подробни препратки към оригиналните публикации. Следващото от заглавието на книгата очакване, че това е обобщаващо изследване на раннонеолитната рисуваната керамика от Западна Анатолия, Югоизточна Европа и Южна Италия обаче не се оправдава. Неуспехът на начинанието е донякъде програмиран. Авторът работи само по публикации (запознаването с материали от Слатина и Караново стана след фактическото приключване на дисертацията), при това той не чете нито български, нито други славянски езици, на които е публикувана значителна част от необходимия за темата материал; голяма част от тези статии и книги липсват в списъка на използваната книжнина, а други, които са налични там, явно не са използвани. Част от цитираните в списъка публикации на западноевропейски езици той явно не е осмислил и съответно не е взел отношение по важни тези, а непознаването de-viso на рисуваната керамика не му е позволило да забележи очевидни грешки в използваната от него литература. Тракия като цяло е останала извън реалното ползване на автора, което само по себе си е недопустимо за такова изследване; това се отнася и за зоната по Долния Дунав.

След задължителния за такава книга преглед на състоянието на изворната база и очертаване на използваната методика, в третата глава Х. Ш. предлага проучване на рисуваната раннонеолитна керамика от Балканите и Карпатския басейн. Неясно защо цялото изследване на региона минава под кодовото наименование „култура Старчево“, към която е причислена и източната част на Балканския полуостров. Северна Тракия (в границите на България) пък е определена като Западна и Източна Тракия (!) - както се обозначават частите от Тракия, които са съответно в Гърция и Турция. Представени са повечето от предложените периодизации на култура Старчево, но отсъства всякаква индикация за изградената от мен периодизационна система на неолита в днешна Западна България. Тук авторът, след Ю. Павук, се застъпва за едно неправомерно разширяване и фактическо променяне на въведеното от Д. Срейович понятие „Протостарчево“, от което нататък в книгата следва поредица от изкуствени построения. Използвайки безнадежно остаряла литература, авторът приема култура Караново I за вариант на култура Старчево, което не намирам смисъл да коментирам.

По-нататък тази глава продължава с кратък преглед на раннонеолитни керамични комплекси и главно на рисуваната керамика на Балканите. Вниманието на автора е насочено главно към вътрешната перио-

дизация на тези комплекси и възможните синхронизации, към представянето на керамичните форми и цветовите характеристики на украсата. Структурата на орнаментацията и видът на изграждащите я мотиви и композиции е останала частично или напълно извън ползването на Х. Ш. Именно непознаването на предмета на изследването или на поне част от него чрез личното му проучване се е отразило доста негативно, изразено чрез липсата на критична преценка на наличната в научната книжнина информация. Допълнителна роля има и непознаването на публикации, в които такива критични оценки вече са били направени. Данните за селищата в българските земи са изгълнени с грешки, включително наименованията им, някои селища са посочени в неверен географски и културен контекст (напр. селищата Сапарева баня и Слатина, I пласт са отнесени към „комплекса Чавдар-Кремиковци“). Липсват дори споменавания за важни частично публикувани раннонеолитни комплекси като Тлачене, Елешница, Добринище и Кърджали; за други като Ракитово, Слатина и Чавдар информацията е повече от оскъдна.

Представената в тази глава периодизация на култура Старчево би трябвало да е от централно значение за цялата книга. За съжаление тя почива на данни главно от пет селища, които, от една страна, са само частично публикувани, от друга страна, за три от тях съществуват сериозни съмнения за стратиграфски грешки. Значителна тежест в неприложимостта на предложената от автора периодизация има споменатото вече неправомерно изменение на съдържанието на термина „Протостарчево“. Предложената периодизация в осем степени на цялото раннонеолитно развитие в централнобалканската зона мога да определя само като изкуствено построение, върху което не виждам смисъл да дискутирам, само бих препратил към вече публикувана аргументация на възможната периодизация (Николов 1999; Nikolov 2002).

В картината на контактната зона между културите Старчево и Караново са допуснати доста грешки, макар че тази зона е достатъчно добре описана в литературата като „културна група Кремиковци“.

Четвъртата глава на книгата е посветена на рисуваната раннонеолитна керамика от днешна Гърция, главно от Тесалия. В началото авторът прави сравнително пълен преглед на предложените периодизационни системи на ранния и средния неолит в Тесалия, и търси съществуващите в тях проблеми. Отделя внимание и на въпроса за отношенията между южната част на Балканския полуостров и Анатолия, но не намира доказателства за активни контакти или миграции от западна Предна Азия. Веднага трябва да кажа, че дори само орнаментацията на култура Сескло и Хаджилар V-I носят достатъчно информация за противното становище, но този аспект не е дори отбелязан от Х. Ш. По-нататък следва сравнително пълен преглед на керамичните комплекси от ранния и средния неолит в изследвания регион по селища. Авторът обръща особено внимание на периодизацията на „култура Сескло“ в Тесалия - под този термин той разбира цялото развитие на неолита преди култура Димини. Очертава локалните особености и обособява северен и южен вариант на развитие на културата на

базата на рисуваната керамика, което е предлагано и от други изследвачи. Обръща внимание на развитието на орнаментацията на „култура Сескло“ и търси мястото ѝ в обхвата на днешна Гърция и Централните Балкани. Голямата част от представените в тази глава наблюдения и анализи изглеждат най-аргументирани в цялата книга.

Петата глава, доста кратка, е посветена на рисуваната раннеолитна орнаментация от днешна Южна Италия. По разбираеми причини тук няма да се спирам на нея.

Шестата глава представя рисуваната неолитна керамика в Западна Анатолия. След краткия преглед на проучванията, авторът отново и съвсем неаргументирано отрича връзката между рисуваната керамика от Западна Анатолия и днешна Гърция. По-нататък са представени керамичните комплекси. Странно, но селищата от Източна (Турска) Тракия също са отнесени към Анатолия. Повече внимание е обърнато на орнаментацията от Хаджилар и Куручай. Интерес предизвикват разсъжденията на Х. Ш. за хронологическото място на култура Фикиртепе и на Ильпънар X-VIII. За разлика от много други изследвачи той приема, че те трябва да се синхронизират с Хаджилар II-I. Приемам констатацията (отдавна представена и в мои изследвания), че районът на Мраморно море няма роля в началните фази на неолитизация на Балканите, макар че част от аргументацията на автора, основана на разсъждения върху орнаментацията и култовите масички, подлежи на коригиране. Опитът за търсене на корелация между района на Мраморно море и Балканите въз основа на червената монохромна керамика и импресо-орнаментацията издава непознаване на археологическия материал. По-нататък Х. Ш. се опитва да проследи възможни орнаментални контакти между анатолийски и балкански селища. Въпреки, че вече е предложена една, макар и неприемлива според мен периодизация на централнобалканския ранен неолит, той я забравя и прави глобални сравнения, които всъщност го водят до напълно противоречиви изводи. При това използва напълно погрешно въведеното от мен обозначение на една орнаментална композиция като „венец на плодородието“. Въпреки, че в списъка на използваната научна книжнина в книгата са включени някои мои публикации, които представят възможни орнаментални паралели между анатолийски и балкански селища, той изобщо не се позовава на тях, а това в случая би му помогнало да се ориентира в и без друго сложната ситуация.

По-нататък авторът разглежда накратко възможните отношения между Хаджилар и култура Сескло въз основа на архитектурата, антропоморфна пластика, пинтадери, култови масички, керамични форми и украса, и някои технологични особености. Въпреки очевидната близост между много елементи, той предпочита да ги negliжира като белег за културни

контакти, което е явно неприемливо. Това се отнася и за сравнението на орнаментацията, което е направено от Х. Ш. методически погрешно и без познаване на всички налични (в това направление) изследвания. Заключениеето на тази глава обаче в известен смисъл противоречи на казаното преди, защото в него се набелязват три фази на евентуални контакти на Анатолия и днешна Гърция.

Заключениеето на книгата резюмира съдържанието ѝ. Всъщност, многократните повторения на направените констатации са характерен белег на целия текст.

Завършвайки рецензията се опитвам да търся смисъла на предложеното проучване. Съдържанието на книгата няма много общо със заглавието, според което тя трябва да разгледа раннеолитната рисуваната керамика от един огромен ареал. Това би означавало да бъде изследвана както класификацията на керамичните форми, така и орнаментацията чрез нейната структура, мотиви, композиции и стилови особености - по селища, култури и региони. Такава идея в книгата липсва. По-нататък е необходимо на базата на предходното изследване, както и на базата на всички други данни, да бъде направена периодизация по селища и региони и да бъдат изградени хронологически хоризонти за целия ареал. Това би следвало да бъде осъществено чрез сравнителен стратиграфски анализ, т.е. чрез относителна хронология, а радиовъглеродните датировки да бъдат използвани само за ориентир. Предложените от автора периодизации на култура Старчево и на култура Сескло, независимо от нереалистичността на първата и неяснотите във втората, са оставени сами за себе си и на практика не играят роля в по-нататъшните анализи. Безкритичното използване само на радиовъглеродни датировки води до очевидно неверни синхронизации. По тези причини направените заключения, макар и понякога многократно повтаряни, не само не носят нищо ново, но и внасят излишен хаос, особено сред читатели, които не са запознати по-отблизо с обхванатата в книгата проблематика. Рисуваната керамика от Западна Анатолия и Балканите (но без Тракия, а представянето на тази от Южна Италия пък остава без връзка с останалата част от съдържанието на книгата) всъщност не е изследвана по същество, а е използвана преди всичко за изграждане на периодизационни модели и търсене на възможни синхронизации. Но тъй като изследване по същество на рисуваната керамика (форми, орнаментация) практически липсва, предложената само втора част от очакваното методически правилно проучване не носи реални резултати. Книгата няма никаква конкретна цел и съответно не я постига. Ето защо накрая се налага да си отговоря отрицателно на въпроса за смисъла на рецензираната книга.

Васил Николов

Цитирана литература:

Николов 1999: В. Николов. Културно-хронологически проблеми на ранния неолит в дн. Западна България. - Старина, 1999, 2, 59-65.
Nikolov 2002: V. Nikolov. Problems of cultural development and chronology of the Early Neolithic in West Bul-

garia. - In: Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 74) (Hrsg. M. Lichardus-Itten, J. Lichardus u. V. Nikolov). Bonn, 2002, 159-163.

**Стефан Чохаджиев. Ваксево.
Праисторически селища. С приноси от:
В. Генадиева, М. Гюрова, Ц. Попова,
Л. Нинов. Велико Търново, Faber, 2001,
253 стр., 120 рис., 38 фиг.**

Българската праисторическа наука се сдоби с наскоро издадения монографичен труд на Стефан Чохаджиев „Ваксево. Праисторически селища“.

Книгата се явява завършек на проведените от 1989 до 1995 година археологически разкопки на три праисторически селища в землището на село Ваксево, разположено в басейна на река Струма. Това са селищата в местностите Студена вода, Сланец и Скалето. Те са съществували по различно време и имат различна продължителност в рамките на VI-III хил. пр. Хр.

Най-голямо място е отредено на селището в местността Студената вода, което с вертикалната си стратиграфия застъпва трите праисторически епохи - неолит, енеолит и бронзова епоха. Разграничени са общо 7 строителни хоризонта. Първите два хоризонта се отнасят към ранния неолит и дават възможност за прецизиране на етапа с бяло рисуваната украса. Трети хоризонт се отнася към края на ранния неолит и се характеризира с кафяво рисуваната керамика. Важно значение за вътрешната периодизация на неолита по горното течение на река Струма има четвърти строителен хоризонт. Авторът го определя като най-ранен сред няколкото селища в басейна на река Струма, характеризиращи се с черно излъскана керамика.

От самото начало на ранния енеолит се датира селището в местността Сланец, намиращо се на 200 метра от селището в местността Студена вода.

Пети хоризонт в местността Студената вода е от времето на късния енеолит. Макар и оскъден материалът предлага интересни „предписмени знаци“ и антропоморфна пластика.

Следващата фаза на късния енеолит е представена чрез хоризонтална стратиграфия в местността Скалето. Тук едновременно са застъпени различни техники на украса - рисуването с графит и минерални бои, инкрустацията и лъжливият шнур.

Шести хоризонт в местността Студена вода представлява непроучен до момента етап в развитието на късноенеолитните култури в басейна на река Струма и се отнася към третата, последна фаза на късния енеолит. Седмият хоризонт от същото селище се отнася към ранната бронзова епоха. Той е силно разрушен и според проучвателя селището е имало поне още един хоризонт. След известно прекъсване през желязната епоха, селището продължава своя живот през античността и ранното средновековие.

В предлагания труд изчерпателно са разгледани в последователен ред трите праисторически селища. Селището Ваксево - Студена вода съдържа пет гла-

ви, в които подробно и с необходимите изводи е извършена сполучлива интерпретация на придобития археологически материал. В глава I-ва са разгледани местоположението, историята на проучванията, стратиграфията, периодизацията и хронологията. Глава II се отнася до архитектурата и отбранителните съоръжения. Глава III е посветена на стопанството. Разгледани са оръдията на труда. Тук авторът е привлякъл специалисти от интердисциплинарните изследвания като Мария Гюрова, Цветана Попова и Лазар Нинов, които обработват и написват материала от техните специалности.

Следващата IV глава се отнася до керамиката. Тук авторът прави задълбочен анализ на керамичния материал по хоризонти, разработва технологията и типологията за всеки хоризонт, като привлича и съответни аналогии за близки и далечни обекти. Показани са отлични познания на праисторическите селища не само в Югозападна България, но и в съседните територии като Гърция, Сърбия, Македония, Румъния, Албания и пр.

За седми хоризонт - ранната бронзова епоха авторът е привлякъл Венета Генадиева, която разработва материала от това време.

Глава пета се отнася за духовния живот. В нея са обнародвани антропоморфни и зооморфни изображения, култови масички, дребни и неясни предмети. Отделено е внимание на погребалните обреди. Направена е и антропологическа характеристика. Подобно е съдържанието и за останалите две селища Сланец и Скалето, макар че археологическият материал е по-малко.

Книгата на Стефан Чохаджиев представлява сериозно и задълбочено изследване на почти цялата праисторическа епоха в долината на Струма. Материалът е поднесен ясно, точно и прегледно. Извлечена е максимална информация от него, направени са ценни изводи. Трите праисторически селища от Ваксево дават почти пълна хронология и периодизация на праисторическите култури в басейна на река Струма и се явяват като еталон на праисторията не само на България, но и на Балканите и Югоизточна Европа. Книгата е богато илюстрирана с карти, стратиграфски профили, топографски план, със 120 качествено поднесени таблици с рисунки и 38 фигури със снимков материал. Представен е списък на използваната литература на кирилица и латиница, използваните съкращения и резюме на английски език.

Книгата е ценен принос за праисторията на България, Балканите и Югоизточна Европа. Тя ще бъде ценно помагало в ръцете на праисториците у нас и в чужбина, както и за студентите, ориентирани към праисторията. С ясения и точен език тя ще бъде приятно четиво и за читателите, интересувани се от праистория. Нека да честитим на нашия колега новоизлязлата книга и да му пожелаем написването и на други подобни монографии.

Вълка Илчева

**Стефан Чохаджиев. Ваксево.
Праисторически селища. С приноси от:
В. Генадиева, М. Гюрова, Ц. Попова,
Л. Нинов. Велико Търново, Faber, 2001,
253 стр., 120 рис., 38 фиг.**

Книгата представя резултатите от археологическите изследвания на няколко праисторически обекта в землището на с. Ваксево, Кюстендилско. Подобно на първата книга на Ст. Чохаджиев (Слатино, Праисторически селища) и тук е възприет принципът на обединяване на селищата по тяхното съседство - разположението им недалеч едно от друго в местности със сходни топографски белези. Това е дало основание на автора да ги разглежда първоначално самостоятелно, а в заключение - свързани в синхронен и диахронен аспект в един и същ труд.

Разположено в най-западните предели на долината на Средна Струма, землището на с. Ваксево е оградено в западна и югозападна посока от Осоговската и Влахинската планина. Тъй като представлява контактна зона между долините на реките Вардар и Струма, този микрорайон играе важна роля в проучването на праисторията на Западна България. Тук авторът е локализирал, а впоследствие проучил в различна степен три праисторически селища.

Книгата има триделна структура, съобразена с броя на представените селища. Поради разликата в разкопаната площ, а оттам и на придобитите данни, трите части на книгата са както самостоятелни, така и твърде неравностойни по обем. Предвид на първоначално възприетия поселищен принцип тази структура на труда е приемлива.

Основният дял от книгата (около 3/4 от нейния обем) обхваща резултатите от изследванията в местността Студена вода. През 1989 и 1991-1992 г. тук е проучено голямо праисторическо селище с три сондажа на обща площ 824 кв. м. Тази първа част на труда е систематизирана в пет глави. В първата глава авторът разглежда разположението, стратиграфията, периодизацията и хронологията на селището. Стратиграфското описание в трите сондажа е съпроводено с изчерпателна теренна документация. Базирайки се на комбинираната стратиграфия в сондажите, авторът разграничава три основни пласта, съдържащи общо седем строителни хоризонта: ранен неолит (I - III хоризонт); среден неолит (IV хоризонт); късен халколит (V и VI хоризонт) и ранна бронзова епоха (VII хоризонт).

Архитектурните останки от трите периода (глава II) са застъпени в различна степен в сондажите. Към ранния неолит принадлежат части от жилища и жилищни детайли, които дават информация за обичайния начин на градеж в района - с ковоглинена конструкция. Една малка част от оградно съоръжение от този период, интерпретирано от автора като защитна стена, по мое мнение може да бъде тълкувано като демаркационна линия на селището или като ограда на стопанско съоръжение. Най-голям интерес от архитектурните структури

представлява цялостно разкритото жилище от финалния етап на енеолита (VI хоризонт), което представя един доста сигурен затворен археологически комплекс.

Производствените дейности и поминъкът на селищата в м. Студена вода са обединени в глава III, означена с названието „Стопанство“. Тук са включени изследванията с интердисциплинарен характер на няколко автори.

Типологическото описание и резултатите от трапезологическите изследвания на кремъчните изделия е направено от М. Гюрова. Авторката разглежда материала от всички хоризонти сумарно. Приложените таблици на всички групи артефакти дават добра представа за тяхното разположение по пластове и хоризонти. Сравнявайки кремъчния материал с кремъчните ансамбли предимно от Тракия, М. Гюрова потвърждава досегашните си наблюдения за широката употреба на сърп от карановски тип през ранния неолит както в Тракия, така и в Югозападна България.

Палеоботаническите изследвания на Ц. Попова се базират на сравнително ограничено количество овъглени растителни останки от най-ранния неолитен хоризонт. Те са дали възможност на авторката да направи някои съществени изводи от палеоклиматичен характер.

В раздела за палеозоологията на селището Л. Нинов е приложил комплексна методика по следните показатели: видове питомни и диви животни; тяхното съотношение в изхранването на населението; палеоклиматични условия в местността; животинските кости като материал за изработване на различни видове изделия. От съществено значение е заключението на автора за подчертаното преобладаване на костите от питомни животни в сравнение с тези от диви животни, което говори за добре развито животновъдство.

В същата глава е включено изследването на каменните и керамични изделия под авторството на Ст. Чохаджиев. Каменните сечива са групирани по функционални белези и са онагледени с качествен графичен материал. Безспорно най-ценната находка в тази група е медният клин, намерен в къснохалколитния пласт. Сравнението, което авторът прави с аналогични находки от енеолитното селище Дяково, Кюстендилско дава доказателство за стандартизация в изработката на медни оръдия още на прехода от ранен към късен халколит.

В т. 3 на същата глава Ст. Чохаджиев разглежда всички изделия от изпечена глина с изключение на керамичните съдове. Тук е представено едно внушително количество керамични тежести за стан. Групирането им в няколко типа според техните форми и параметри е оставено без коментар по отношение на разпределението им по хоризонти. Подобна празнина се чувства и при представянето на тежестите за прашка, особено като се има предвид, че една колективна находка, според текста на автора, е намерена необичайно в къснохалколитен хоризонт.

Основно значение в първия дял на книгата има глава IV, в която са характеризирани керамичните съдове от всички строителни нива в местността. В

технологично отношение керамиката от всички неолитни етапи е разделена на две категории - груба и фина. Критериите за това класиране са количеството и размерите на примесите в глината и степента на заглаждане на повърхността. Подобна систематизация е използвана и във формативния анализ на съдовете. Принципът на типология е ограничен единствено във формулирането на керамични групи. Докато при определянето на групите в категорията на грубата керамика авторът приема названия с утилитарен характер (паници, купи), то в категорията на фината керамика е възприет принципът на дефиниране на съдовете според тяхната геометрична форма и параметри. Независимо от този не изцяло последователен начин на класификация, избраният метод на работа дава достатъчно ясна представа за керамичния материал. За това допринасят многобройните и добре систематизирани илюстрации, обхващащи 80 графични таблици и табла с фотоматериали.

Украсата на съдовете е разгледана детайлно, като обект на специално внимание е рисуваният орнамент, който с основание е възприет като основен фактор за относителна хронология и периодизация. Двата най-ранни неолитни хоризонта са обединени въз основа на рисуваната с бяла боя керамика. Дефинирани са 17 вида мотиви, като при възможност е посочена и организацията им върху съдовете. При тяхното тълкуване авторът е възприел принципа да се отбелязват паралели на всяка група мотиви в широк географски ареал, включващ целите Централни Балкани. По мнението на Ст. Чохаджиев, най-близко сходство на двата най-ранни неолитни хоризонта във Ваксево се установява в ранните пластове в Ковачево, Санданско. Въпреки неоспоримите аналогии с Ковачево, считам за неприемливо мнението, че Ковачево I се развива под влияние на западнобългарския ранен неолит, тъй като влиянието в случая е от юг в северна посока и най-ранното Ковачево вероятно предхожда Ваксево I. Самият факт обаче, че за пръв път в долината на Струма са документирани толкова преки паралели с част от керамиката на ранното Ковачево, прави двата най-ранни хоризонта във Ваксево един от реперите за по-нататъшни изследвания в този регион.

Керамиката от III раннеолитен хоризонт има качествено различна характеристика. Рисуваната украса, изпълнена само с кафява боя върху червена или бежова основа, дава основание на Ст. Чохаджиев да съпостави този хоризонт с култура Старчево III и с късното Анзабегово IV. Като се имат предвид различните мнения по отношение на относителната хронология на този спорен период и като отчитам значителното количество представителен керамичен материал, смятам, че заключенията на автора отразяват реалната ситуация на изследванията в настоящия момент.

От особено значение е анализът на керамиката от IV хоризонт. Безспорно този материал запълва една празнина в хронологията на неолита в района, касаеща прехода от ранен към късен неолит. Типологическата връзка на керамиката от този хоризонт, която авторът с основание намира в Българчево II и Сапарева баня IV от една страна и в Мар-

чин (Катунци), Санданско от друга, много добре очертава проблемния хронологически етап, който би могъл да бъде определен като среднеолитен за долината на Струма.

В анализа на къснонеолитната керамика Ст. Чохаджиев обосновава не прилага дефинирането на технологични групи. В типологията на формите и разбора на орнаменталните способности авторът приема същата класификационна система. Известна е почти пълната липса на селища от началото на късния енеолит в района, поради което авторът търси опорни точки за датиране на V хоризонт в териториално най-близкия енеолитен обект Дяково, Кюстендилско. Смятам, че приетата датировка - непосредствено след Дяково и в най-ранната фаза на културата Криводол-Салкуца-Бубани Хум I е доста условна, поради недостатъчния сравнителен материал в този пласт на селището.

Едно ново явление за басейна на Струма е керамичният комплекс от VI хоризонт във Ваксево. Въпреки, че не е обемист, този доста сигурен в стратиграфско отношение комплекс съдържа различна технологична характеристика и показва очевидна разлика във формите и орнаментите на съдовете. Един твърде рядко регистриран във всички райони етап е формулиран като финал (III фаза) на късния енеолит. Смятам, че в случая става дума по-скоро за един постенеолитен хоризонт, специфичен за Западна България.

Последният раздел на глава IV е с авторството на В. Генадиева и третира керамиката от ранно-бронзовото селище в местността. Авторката използва собствена класификационна система с по-детайлна (триделна) формативна типология. Керамичният материал от ранния бронз, чийто пласт е твърде разрушен, е съпоставен с паралелни материали в широки териториални граници. Това е позволило на авторката да различи типологически два хронологически етапа на ранната бронзова епоха в този пласт, съответстващи съответно на Баден-Черна вода III-Радомир I и на Коцофени II-Костолац-Ситагри VA.

Под название „Духовен живот“ в глава V са разгледани всички култови предмети от селищата в местността Студената вода. Тук са представени антропоморфни и зооморфни фигурки, антропоморфни изображения върху съдове, олтарчета, врязани знаци, накити и погребални обреди. Терминологично неточни изглеждат някои формулировки като *дребни предмети* и *неясни предмети* в тази част на книгата. Голям интерес представляват няколко уникални антропоморфни фигурки, които съобразно датировката на Ст. Чохаджиев много добре се вписват в специфичната неолитна пластика на Югозападна България. Значителен брой керамични олтарчета са представени от автора по типологически, но не и по хронологически принцип - система очевидно наложена от несигурните стратиграфски данни на тези находки. Врязаните знаци по дъна на съдове са дали повод на Ст. Чохаджиев да коригира горната хронологическа граница на тези находки към късния енеолит. Съществен принос в тази част на труда представляват наблюденията на раннеолитния погребален обред в селище-

то, основан на 10 регистрирани скелета - едно твърде рядко явление за тази епоха.

Глава VI е съвсем кратка и отразява в стегнат вид ситуацията на праисторическото селище в съседната местност Сланец. Въпреки ограниченния археологически материал, авторът е намерил достатъчно опорни пунктове да го датира най-общо към ранния енеолит.

Последните три глави от книгата обединяват резултатите от археологическите проучвания в близката местност Скалето. Кратко описание на стратиграфията на селището в тази местност е направено в глава VII. Въпреки малката проучена площ, керамичният материал, анализиран в следващата VIII глава е доста сигнификативен. Ст. Чохаджиев датира този обект към втората фаза на късния енеолит - според мен коректна датировка, която се базира на безспорни аналогии с групите Шуплевац I и Црно буки в Македония.

В заключение ще подчертая, че рецензираната монография е ценен принос в праисторическата литература поради няколко фактора. Въведен е преди

всичко в обръщение обемист, добре онагледен и придружен с кратък научен коментар археологически материал от няколко праисторически етапа. От голямо значение е, че този материал произхожда от един непроучен досега микрорайон, разположен в контактна зона на различни в хронологически и географски аспект етнокултурни влияния. Отчитайки голямото значение на долината на Струма и прилежащите ѝ предпланински райони през неолита и енеолита, смятам, че този материал може да служи като репер за по-нататъшните праисторически изследвания в района на Централните Балкани. Споменатите в рецензията възражения, свързани преди всичко със синхронизацията и периодизацията на представените селища, произлизат до голяма степен от ограничените проучени площи. Считаю, че монографията е изпълнила своето предназначение и представлява ценно помагало за праисторическите изследвания на Западна България и Балканския полуостров.

Лиляна Перничева

Г. Китов, Д. Агре. Въведение в тракийската археология. София, ИК Авалон, 2002, 430 стр.

Един от най-динамичните дялове в съвременната българска археология безспорно е онай нейна част, която се свързва с изясняване проблемите на генезиса и еволюцията на тракийските племена и тяхната култура. Оспорван или отричан като самостоятелно звено в научните дирения на отминалата действителност през последните 20 години, той е свързан със значими резултати в различни направления на тракийската археология. Обективно е назряла необходимостта от обобщение, осмисляне и интерпретация на постигнатото, както и очертаването на главните направления на научното дирение в бъдеще.

Опит да се представят „...последните постижения на теорията и практиката на тракийската археология“, както пишат авторите в увода, е предлаганата книга „Въведение в тракийската археология“.

Книгата започва с един изцяло исторически увод от М. Тачева, който разглежда отделни аспекти от социално-икономическия, политическия и културния живот на тракийските племена. Може да се отбележи, че неговото включване в издание посветено на тракийската археология, изглежда самотелно, ако основните исторически тези не са подкрепени с анализирани данни от областта на археологическите проучвания в Тракия.

Следва изложение на материя, която по вижданятия на двамата автори, съставлява същността на тракийската археология. Ако целта е да се представят в обобщен (или адаптиран съобразно аудиторията) вид постиженията на тази дисциплина, то буди недоумение липсата на някои основни раздели и включването на други, които не са директно свързани с археологическите дирения, като напр. тра-

кийско изкуство и донякъде култовата архитектура. Странното в този случай е, че никъде не се говори за териториален или хронологически обхват на дискутираните проблеми - неща, които са абсолютно задължителни, ако целта на авторите е да се проследи динамиката на анализирани процеси и да се направят общи изводи. Все пак в самия край на книгата е представена сравнителна хронологическа таблица, но в нея хронологията на процесите в Тракия е представена механично, с преплитане на археологически и исторически критерии при определянето на отделните звена в схемата.

В първа глава „Тракийска археология“ (Г. Китов) е предложен преглед на развитието на тракийската археология и отделните ѝ етапи, украсени с цветисти заглавия. Наред с непрекъснатите внушения за масови и значими резултати се наблюдават пропуски на цели направления в областта на тракийската археология, без които у читателя ще остане чувството, че траките са се раждали, за да оставят някое и друго съкровище, и да си устроят пишно погребение, по възможност в поредната уникална гробница. За резултатите от теренните обхождания, проучванията на селищната система, за археологията на култа, генезиса на тракийските племена, периодизацията и хронологията и пр. изобщо не става дума или телеграфно се изброяват отделни изследвания.

Твърде неясно е заглавието на втората глава - „Гражданската архитектура - селищен живот“ (Д. Агре), от което у читателя остава убеждението, че за да се разбере селищният живот следва да се познава гражданската архитектура или че първото е задължителна предпоставка за второто. Другото възможно обяснение е, че тези аспекти на тракийската селищна система се противопоставят в някаква степен. В текста е направен опит да се систематизират различните видове селища на тракийските племена. Следва да се изтъкнат обективните преч-

ки, с които се сблъсква всеки проучвател, когато иска да представи тази проблематика. За отделни райони на Древна Тракия съществува повече информация с възможности за изводи от по-общ характер, а на други места данните са съвсем оскъдни. Затова разделението на селищните обекти на неукрепени и укрепени селища е точно, но е твърде общо и почти с нищо не помага да се разбере тракийската селищна система.

Представени са общо данни от цялото I хил. пр. Хр. за цялата територия на Древна Тракия. В литературата по тези въпроси е предложено разделение на селищните обекти през този период в зависимост от функционалната им характеристика (Домарадски 1990; Гоцев 1992). С оглед на голямото количество обекти от т. нар. неукрепени селища, избраният в книгата подход е правилен. Представянето на подбрани обекти с кратките им характеристики илюстрира в някаква степен идеите на автора за селищното развитие в Тракия.

За укрепените селища обективните трудности на този етап от проучванията са несравнимо повече. Предложената от автора схема се базира на паралели със съседни на Тракия територии, на писмени сведения и на логични заключения. Не е обърнато достатъчно внимание на един основен проблем, без който е немислимо каквато и да е реконструкция на укрепленията в Тракия. Става дума за датировката на фортификационните съоръжения в българските земи. В литературата вече достатъчно ясно е показано, че техниката на изграждане на стените (т. нар. суха зидария) не може да бъде нито хронологически репер, нито основание даденият обект еднозначно да се определя като укрепление (Домарадски 1982). Поради тези причини предложеното разделение на укрепленията в Тракия може да бъде прието само като една първоначална работна хипотеза. Още повече, че то не се базира на достатъчно убедителни резултати. По-сериозните археологически проучвания не са достатъчни. Техните резултати не съответстват на теоретично предложената разработка. Така например, по отношение на обекта „Малкото кале“ не са взети предвид проучванията, в които убедително е показано, че издигнатата тук стена категорично се свързва с късножелязната епоха, че животът на този обект започва не в самото начало, а по-скоро в края на първата фаза на ранножелязната епоха и пр. С оглед на тези категорични археологически данни е странно да се реконструира функцията на този паметник като своеобразен форт-пост на тракийската съпротива срещу инвазията, осъществявана от гръцките колонисти от Аполония (Domaradzki et al. 1991).

Сравнително добре са представени проблемите на градските центрове в Тракия. С оглед пълнотата на изложението, може би тук следваше да намерят място и други обекти, които се проучват напоследък интензивно, като тези при Копривлен, при Васил Левски, или имат нова интерпретация - например крепостта при Перник (Попов 2001). Опитите да се свържат данни от писмените извори или от наименованията на някои селища в Тракия с археологическата ситуация не са отскоро в научната литература, но постигнатите реконструкции

са твърде дискуссионни.

В трета глава „Култова архитектура“ (Г. Китов) не е намерило място цялостното представяне на проблемите на тракийските култови центрове, а е обърнато внимание само на култовата архитектура, представена чрез паметници под могилни насипи. Странното е, че изобщо не се отделя място на тракийските светилища, които са обект на интензивни проучвания през последните 20-25 години и има вече постигнати резултати (Кисъев 1990). Едно обобщение на тази проблематика е цитирано в края на главата, но резултатите от него изобщо не са представени в текста - прецедент, който поставя въпроси около все още съществуващите езикови бариери при ползването на литературата. Предложената систематизация на подмогилните съоръжения е силно формализирана и не допринася за изясняване същността, хронологията, разпространението и функционалната характеристика на този вид конструкции.

Направените в главата „Могили“ (Г. Китов) наблюдения върху надгробните могили в България, тяхната форма, размери и географско разпространение, са твърде интересни, защото авторът има огромен опит при проучването на този вид археологически паметници. Различните критерии, приложени при типологично разделение на могилите, не дават културно-историческите основания за разнообразието в този вид съоръжения. Не е коректно да се твърди, че няма принципна разлика между използваните могили и тези с унищожен гроб (с. 119). Не е много ясно какви разлики в археологически аспект следва да се очакват, за да се разделят символните могили, „...издигнати просто като насипи“ от използваните такива.

В следващата, пета глава на труда, са разглеждани погребалните практики в Древна Тракия (Г. Китов). По тази огромна тема има няколко сериозни научни разработки, които, съчетани с натрупания през последните години емпиричен материал, са добра основа за обобщения (Гергова 1996). Още в началото на анализа обаче прави впечатление, че от работата е отпаднал един значим аспект на тракийските погребални практики - плоските некрополи. Причини за тази избирателност не са посочени. Изказано е предположение, че тяхното съществуване вероятно се дължи на това, че „...насипите...са били разнесени от ерозията и селскостопанските работи, в резултат на което днес освен могилни познаваме и плоски гробове“ (с. 123). Обредите, погребалният инвентар, гробните съоръжения, човешките жертвоприношения и погребенията на животни са представени сумарно, без опит за изясняване на някои особености, свързани с определен период или регион, както и да се дадат теории, които да обясняват тези закономерности.

По същия начин предложената от автора типология на подмогилните съоръжения (наричани от него гробни съоръжения) не допринася за разширяване на възможностите за евентуален културно-исторически анализ. Напоследък може да се сметне за установено, че част от тези конструкции не са свързани с погребенията, а вероятно са следи от постпогребални ритуали.

Описанията на някои монументални архитектурни паметници (повечето от които проучвани от Г. Китов), не могат да се разглеждат нито като тяхна публикация, нито пък представляват сериозен опит да се очертаят проблемите, които разкриването им поставя. Налага се заключението, че в работата е нарушена връзката между могила-насип-съоръжения-находки, което пречи да се разберат на по-високо ниво тракийските погребални практики.

Глава шеста (Г. Китов), която е посветена на въпроси от областта на тракийското изкуство, безспорно би била по-интересна за изкуствоведи или за хора, които се занимават със сравнително изкуствознание. Спорът за взаимодействията между тракийското и скитското изкуство например е решен императивно в полза на първото и изглежда като своеобразна „компенсация“ за дългогодишното толериране и утвърждаване (по различни причини) приоритета на второто. Връзките с микенското изкуство, с изкуството на Древна Гърция и Предна Азия се разглеждат в светлината на много дискусии и нерешени тези. Те по-скоро издават известни предпочитания у автора, но не допринасят за правилното разбиране на тракийското изкуство като самотно или еkleктично.

Най-съдържателната част от предложената работа са онези глави, в които е представен конкретен археологически материал. Амбицията на Д. Агре, представяща проблемите и нивото на знания за керамиката от I хил. пр. Хр., за металните съдове, за въоръжението и накитите, е реализирана по един сравнително добър начин. При разглеждането на проблемите, които поставя всяка една от тези групи археологически паметници и ограниченият обем за тяхното изложение, е намерен добър баланс. За един начинаещ проучвател на тракийската култура ще бъде от полза безспорно опростеният вариант на сложния въпрос с еволюцията на керамичния комплекс през I хил. пр. Хр. застъпен в книгата. При определянето на археологическите културни групи обаче има допуснати неточности като например неправомерното обединение на керамичните групи Бабадаг и т. нар. група Остров (или Инсула Ванулуй), синхронизирането на групата Басараби с Бабадаг и Остров, определянето на т. нар. група Цепина като локален вариант от ранножелязната епоха.

Проблемите, свързани с развитието на керамичния комплекс през късножелязната епоха в Тракия включват основно три кръга въпроси. От една страна, това е продължението на използването на съдове, работени на ръка и в периода след VI в. пр. Хр. Вторият проблем е за появата и развитието на керамиката, произведена в Тракия с помощта на бързо въртящо се колело, както и факторите, които доминират това развитие. Третият основен въпрос е за импортната керамика в Тракия през късножелязната епоха и за нейното значение в бита на местното население. По понятни причини последният въпрос не е разгледан в предложената работа. Предложената типология на останалите две категории съдове дава една основна представа за водещите форми и украси през късножелязната епоха в Тракия. Нейната стойност би била несравнимо по-

голяма, ако отделните форми в схемата бяха обвързани с хронологически и териториални параметри.

Прегледът на металните съдове, открити в Древна Тракия, запознава читателя с основните форми, някои от тях са разгледани по-подробно и са определени типове и подтипове в рамките на отделните категории съдове. Избраният основен критерий - функционалната характеристика на съдовете, е резонен, а комбинирането му с названия, заимствани от гръцките обозначения на отделните форми, прави предложеното разделение твърде убедително.

Представянето на накитите в Древна Тракия е сумарно, проследява се развитието на отделните категории през цялото първо хилядолетие пр. Хр. Може би в случая по-удачен е бил друг подход - да се проследи ситуацията с накитите през ранножелязната епоха и после да се проследят промените, които настават с развитието на този тип археологически материали. Така по-ясно ще се види развитието на накитите и ще се разберат по-правилно основните причини, довели до това развитие.

По подобен начин са разгледани и проблемите на тракийското въоръжение през I хил. пр. Хр. В работата са намерили място всички по-значими категории материали от областта на въоръжението - предпазно и нападателно. По-важните етапи в развитието на военното дело в Тракия са представени с конкретни археологически материали. Твърде ограниченият обем на работата не е позволил да се аргументират и представят по-пластично на читателя някои тези на автора, които са в твърде конспективен вид и това придава на изложението известна декларативност. Част от защитените позиции могат да бъдат поставени под съмнение, не винаги направените изводи са толкова безспорни, както са представени в текста.

В дванадесета глава на книгата (Г. Китов) са разгледани съкровищата, открити в Древна Тракия. Едно от първите впечатления е, че като основен е поставен въпросът за предназначението на депонираните в земята ценни предмети - предмети, укрити при съществуваща опасност, или дарове, свързани с религиозните представи на траките. И двете тези вече са застъпени в научната литература и в този смисъл кратките наблюдения на автора не допринасят почти с нищо, за да се направи избор на една от предложените възможности за интерпретация. Следват представянето на отделните съкровища, които освен пикантни случки около откриването на отделните паметници, включват и описания на отделните предмети. Запознаването на читателя с изворовата база, която ще бъде анализирана, е задължително условие, стига да не става въпрос за толкова известни съкровища, повечето от които вече са включени в учебниците по история от курса за основно образование. Още повече, че анализ на паметниците изцяло липсва, освен ако не се приеме за аналитична част споделените от автора наблюдения относно някои особености, които изпъкват най-ярко, когато съкровищата се използват за пиене на вино. Няма например никаква информация относно хронологията на Вълчитрънското съкровище и остава неясно към коя от предложените в литература-

та датировки се придържа автора. По отношение и на другите паметници, които са обект на многобройни изследвания и интерпретации, се предлагат описания, повърхностни наблюдения относно декорацията на предметите и техниката на изпълнението ѝ, и неизбежният извод, който присъства като червена нишка през целия текст, относно високите художествени достойнства на предметите и несъмнено тракийския им произход.

В края на книгата авторите са решили да представят и някои свои методически виждания относно проучването на плоските некрополи и могили. Не става ясно в този случай защо са разширени тези методически указания с информация за културния пласт, за стратиграфията изобщо, когато основно работата на авторите не надхвърля проблематиката на погребалните паметници в Тракия. В същото време много по-актуална с оглед проучването на подобни комплекси е т. нар. контекстна система, предложена от Харис (Harris 1979), за която обаче в книгата изобщо не става въпрос.

Благодарение на публикуваната през последните години методическа литература в областта на археологията са изяснени основните принципи, които ръководят проучвателя, изправен пред предизвикателството на даден археологически обект - било селище, некропол, светилище или нещо друго. В този смисъл напълно излишни са догматично изложените указания относно предварителната подготовка, мащабите в които да се документират отделни съоръжения, как да се фотодокументират ситуациите и пр.

В главата относно методиката на проучването на могили упорито се защитава един начин за разкопаване, който си остава дискуссионен и като методика, и като практическо приложение. Основният въпрос, който възниква у читателя след като се запознае с икономическата обосновка на автора относно ефективността на машинната работа, е дали това следва да е най-важният аргумент при избор на методика при едно археологическо проучване. Има и още много проблеми, които изобщо не са отразени в книгата - явно или неразбрани от автора, или премълчани умишлено. Така например у читателя остава чувството, че могилият насип следва да се третира не като сложно изградена конструкция, включила в себе си следи от различна по време и насоченост човешка дейност, а като досадна пречка, изправяща се между археолога и монументалната, и естествено уникална конструкция в него. Това чувство се засилва от факта, че при прилагане на машинния метод повече от 30 години, все още няма обобщено изследване за подмогилините съоръжения. Ако един човек е участвал в проучването на над 600 могили (всъщност точната им бройка е неизвестна и няма къде да бъде проверена) и все още няма обобщено виждане относно този тип паметници на тракийската култура, то тогава какъв е смисълът да се ускорява процесът на проучване с машини след като нивото на знания не се променя.

Кратките есеистични бележки на автора поднесени в IV и V глава, посветени на могилиите и погребалните практики, не са достатъчни нито като представяне, нито като обобщение. Още пове-

че, че те не са обвързани нито с хронологически данни, нито с някаква географска детерминираност. При наличието на значими проучвания по проблемите на тракийските погребални практики, да се поднася подобен коктейл от повърхностни наблюдения, тромави логически конструкции и опити за културологични обобщения на ниво от началото на миналия век, е несериозно и ненужно.

Апологетиката на машинния метод за проучване на могили завършва с кратко представяне на наличната техника в машинно-тракторните станции на страната, както и своеобразен наръчник как да бъде използвана тя при археологическите проучвания. Естествено, тези съвети са предимно за хора, които не си представят „... археологията като нежна наука, при която до археологическите материали се достига само с помощта на четки и шпакли“ (с. 407).

Последната глава в книгата (Г. Китов) е посветена на археологическата документация - един безспорно твърде отговорен процес, който е неделима и дори основна част от археологическите проучвания. При условие, че има приет Правилник за провеждане на теренни археологически проучвания в Република България (ДВ, бр. 12, 1997 г.), който е задължителен за всеки практикуващ археолог, не е ясно защо се е наложило неговото преразказване в тази глава. Замяната на традиционните и задължителни документи на разкопките - дневник и инвентарна книга, с новите названия „дневник обект“, „дневник находки“ и „дневник масов материал“ не е достатъчно основание за съществуването на тази глава. В нея не личи ясно представен един от основните принципи на археологическата документация - за необходимостта от тройно документиране (описателно, графично и фотографско) и за невъзможността един от тези аспекти да замени някой от останалите. Това е нещо съществено, което лежи в основата на всяка сериозна научна документация.

В замяна се предлага информация как да номерираме страниците на дневника, с какви фотоапарати следва да се работи, както и други незначителни и излишни детайли, които нямат място в едно произведение с претенции да е увод в тракийската археология. Пропуснати са много по-важни елементи, които характеризират съвременното ниво на научна обработка на материала. Така например, от предложената статистическа обработка на керамичния материал в текста, става ясно, че авторът вижда в нея някаква самоцел, чийто смисъл е да се определят откритите осем дъна, колко да бъдат изхвърлени. Такова виждане отдавна вече е преодолено в научната обработка на масовия керамичен материал и на базата на сериозни проучвания са налице и конкретни резултати, които позволяват точно да възстановим отделни аспекти на отминалата действителност (Стоянов 1997, 138-140).

Цитирането в текста (което следва да присъства дори, а може би и най-вече, ако книгата е с претенции да бъде учебник или въведение в тракийската археология) липсва. В някои случаи цитираната литература е твърде недостатъчна, защото излиза, че ако искаме да вникнем в общите проблеми на тракийската археология е достатъчно да се

запознаем с работата на Г. Китов за тракийската археология и за паметниците от Ловешкия край. Липсата на основни публикации по разглежданите проблеми поставя въпроса за информираността на автора относно конкретните теми, по които се работи и новите резултати, които са постигнати. Поне основните хипотези, представени в книгата, би следвало да имат конкретна библиографска справка, в която да са отразени последните достижения и основните тези, които различните проучватели защитават.

Остава неясна целта на предложената книга. Ако това е учебник, то съществени пропуски в тематика, в литературни източници и методическата му основа го правят твърде несполучлив опит да се повлияе на подрастващото поколение археолози в България. Ако предложеният текст е научна разработка, то буди недоумение начина на цитиране, подбран от авторите, който оставя неясноти по въпроса за автор-

ството на многобройните, високопарни тези, заклинания и уговорки, с които е изпълнен текстът.

Ако това е опит да се представят (макар и в конспективен вид) резултатите от полевата дейност на авторите, то археологическата колегия е в правото си да се чувства излъгана, защото практически на нито един от важните въпроси на тракийската археология не е даден адекватен отговор. Още повече, че авторите провеждат археологически разкопки в продължение на много години в различни краища на страната и са натрупали огромно количество емпиричен материал и практически умения. Очакванията за едно съчинение, което да адаптира съвременното ниво на научни знания в областта на археологията съобразно спецификите при проучването на тракийската култура, не се оправдават в по-голямата си част.

Алексей Гоцев

Цитирана литература:

Гергова 1996: Д. Гергова. Обредът на обезсмъртяването в Древна Тракия. София, 1996

Гоцев 1992: А. Гоцев. Проучвания на селищната система през ранножелязната епоха в Североизточна България. - В: Хелис. Гетските земи през бронзовата и желязната епоха. София, 1992, 70-81

Домарадски 1982: М. Домарадски. Тракийските укрепителни съоръжения IV-II в. пр. н. е. - В: Поселищен живот в Тракия. Симпозиум 14-17. 09. 1982. Ямбол, 44-59.

Домарадски 1990: М. Домарадски. Тракийската култура през късножелязната епоха в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. - В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 29-44.

Кисъв 1990: К. Кисъв. Скални светилища в Родопите и Горнотракийската низина, представени с археоло-

гически материали и обекти от Смолянско и Пловдивско. - В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 64-74.

Попов 2001: Х. Попов. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI-I век преди Христа. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София, 2001.

Стоянов 1997: Т. Стоянов. Могилен некропол от ранножелязната епоха. Сборяново, I. София, 1997.

Domaradzki et al. 1991: M. Domaradzki, I. Karaiotov, A. Gotzev. L'Habitat du premier Age du Fer de Malkoto kale. - In: Thracia Pontica IV. Sofia, 1991, 119-132.

Harris 1979: E. C. Harris. Principles of Archaeological stratigraphy. London, 1979.

Х. Попов. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI-I век преди Христа. София, Nous, 2002, 378 стр. с ил.

През последните десетилетия в България се развива тенденцията да се изследват археологически планомерно и обхватно големи селищни центрове на Древна Тракия от предримския период. Това наложи темата за характера и развитието на селищата и селищната мрежа в Тракия, като важна и дискуссионна в публикации, обобщаващи изследвания и тематични научни форуми (вж напр. Домарадски, Танева 1998, 15-43 и „Поселищен живот в древна Тракия“ I 1982, II 1986, III 1993). Успоредно с проучванията в земите на Древна Тракия (включително на територията на съвременните Румъния и Молдова), много съществено напредък беше постигнат по отношение на археологическото проучване и адекватното публикуване на

съвременен ниво на редица илирийски градски центрове, главно на територията на днешна Албания (вж Сека 1990 с лит.; Cabanes 1993) и в по-малка степен на територията на бившата СФРЮГославия.

Рецензираната книга на Христо Попов е цялостен опит за изследване на процесите на урбанизация - едновременно следствие и предпоставка за възходящо социално, политическо и културно развитие в северобалканския регион през класическата и елинистическата епоха. В този смисъл, темата за изследване е актуална, а идеята за паралелен анализ на урбанизацията в Тракия и Илирия е удачна и предпоставя нови възможности за извличане на повече наблюдения и изводи. Изследване от този тип липсва в досегашната българска археологическа литература. Книгата всъщност представлява почти точно съответствие на дисертационния труд на автора, със същото заглавие, защитен убедително през 2001 година. Отпечатването на един актуален дисертационен труд в такива срокове е явление нетипично за условията в Бъл-

гария. Това прави още по-похвални усилията на автора и на всички способствали за това.

Произтичащата от така формулираната тема цел е: „... да се проследи в каква степен процесите на селищно развитие и по-специално на поява и развитие на градски центрове показват сходства и отлики. Наличието или липсата на урбанизационни процеси подлежи на доказване, а не следва да се възприема като предварително презюмирано още в самото заглавие“ (с. 7).

За постигането на тази цел е предпоставено решаването на задачи в три основни направления:

1. Теоретично - свързано с дефинирането на процеса на урбанизацията и града като явление, с дефинирането на основните характеристики, които анализът на урбанизацията следва да търси, и подходите в изучаването на града и урбанизацията.

2. Методическо - „изграждане на унифициран модел за анализ на конкретното селище и стандартното му прилагане по отношение на всички обекти“, което да даде възможност за балансиран сравнителен анализ на селища с различно ниво на проучване, в контекста на тяхното развитие и взаимодействие със заобикалящата ги селищна среда (с. 7).

3. Практическо - свързано с изясняването на конкретни проблеми, произтичащи от характера на натрупания до момента емпиричен материал.

Формулирани са 9 групи конкретни въпроси, чиито отговори биха довели до изясняването в положителен или отрицателен план на наличието, времето на възникване, трайността и особеностите на урбанизационния процес в двете области в посочения времеви интервал, както и факторите, вътрешните характеристики и елементите на взаимоотношения с околната среда (с. 7-8).

Преди да пристъпи към конкретното решаване на поставените задачи авторът е аргументирал териториалния и хронологически обхват на изследването и конкретното съдържание на понятието „вътрешни райони“ (с. 8-15).

Целите и конкретните задачи са амбициозни и предпоставят обемист труд, изискващ цялостен поглед върху публикациите и изследванията в България, балканските страни, европейската и световната литература. Това се отнася с особена сила за теоретичните изследвания върху урбанизма като феномен изобщо и в конкретната историческа и ареална среда. Такова добро познаване личи, както от обемистия списък на използваните публикации (над 800), така и от конкретното им използване в текста. Особено добро впечатление прави постигнатият баланс по отношение на Тракия и Илирия, което е немислимо без действителното задълбочено и цялостно боравене с литературата, относно изследванията на илирийските градове и култура в цялост. На базата на критичен анализ на основните идеи и подходи в литературата, в специален раздел на въведението „Град и урбанизация. Проблеми и становища“ (с. 15-42), са изведени конкретните дефиниции за „град“, „урбанизация“, „протоградски период“ и „урбаногенна доминанта“, като основа за съпоставка с конкретната информация за процесите и обектите в Тракия и Илирия.

Избраната структура (I част, посветена на Тракия, с. 45-179, II - на Илирия, с. 181-291, и заключение,

със синтез на резултатите и сравнение на двете области, с. 293-315) и методика на работа са подходящи и дават възможност за постигане на поставените цели и задачи. Анализът на всеки селищен обект от двата субрегиона е подчинен на единна система от показатели (критерии) (с. 43-44), изведени на базата на подробния критичен разбор на теоретични и конкретно насочени изследвания, направен в предходния раздел, а именно:

1 - антично име; 2 - местонахождение; 3 - проучвания; 4 - извори; 5 - стратиграфия; 6 - фортификация; 7 - вътрешна организация и сгради; 8 - производствена дейност; 9 - монетосечене; 10 - търговски контакти; 11 - некрополи; 12 - селищна система; 13 - пътна мрежа; 14 - обобщение (заключение, в което се определят урбаногенната или урбаногенните доминанти).

Като цяло, тази система дава много добра възможност за извеждане на основните характеристики на всеки обект и за обективно сравняване на цялата съвкупност изследвани селища в Тракия и Илирия, а после и между двата региона. Към четвъртия показател стратиграфия, според мен би било удачно да се добави и хронология. Извеждането на показател, акцентиращ върху функционалните характеристики от политически или религиозен характер, би довело до баланс с тези в показатели 5, 7, 8, 9 и 12.

Добре подобрите и вложени в текста планове, снимки, графични илюстрации и карти, както и приложените в края на изследването 8 тематични карти на монетни находки от Тракия и Илирия са предпоставка за по-голяма информативност и убедителност на изложението.

Сърцевината на изследването е анализът на 11 селищни обекта в Тракия (Копривлен; Васил Левски; Филипополис; Кабиле; Севтополис; Перник; Кършевица; Шуменска крепост; обект „Водна централа“, Сборяново; Коцофени дин Дош) и съответно 12 в Илирия и Северен Епир (Димал; Клос; Амантия; Селце; Билис; Антигоня; Маргълич; Згърдеш; Лисос; Медун; Ошаница; Под). Обобщаването на наблюденията за двете области и извеждането на основните тенденции дават възможност за заключителния синтез, който представя общо процеса на урбанизация в севернобалканския ареал.

Тъй като в рамките на една рецензия е невъзможно да се представи цялостен преглед на подобен обемист труд, ще посоча някои от приносните моменти, които имат особена стойност.

За първи път е извършен цялостен сравнителен анализ на основните селищни обекти от севернобалканската област, за които има достатъчно информация, на базата на единна система от критерии. Критично, но в изключително коректен тон, е систематизиран огромен фактологически материал. На тази база са изведени основните урбаногенни фактори за всеки град, за всеки регион. Самото извеждане и успешно функциониране на термина „урбаногенна доминанта“ е приносен момент в специализираните изследвания на града на Балканите. Градовете са вместени правилно в селищната и пътната система на микро- и макрорегионално равнище. Изведени са реални случаи и белезите на континуитет в селищния живот. Изведени са сходствата и различията в етапи-

те и в развитието на урбанизацията в Тракия и Илирия, в ареалните и структурните им измерения.

Приноси има в анализа и синтеза на данните за голяма част от конкретните селища. Самият факт, че българският специалист или студент има на разположение „смяна“, систематизирана и илюстрирана цялата информация за илирийските селища, пръсната в многобройни и в много случаи трудно достъпни издания, е съществен принос за развитието на този тип изследвания в България. Предложеният подход е успешен и би следвало да окаже благотворно въздействие на изследователите в тази област, както с посочените идеи и подходи от теоретичен, така и от практически характер.

Сред конкретните приноси на автора бих посочил и включването в обръщение за тракийската археология на резултатите от сондажните проучвания на селищния център при Кършевица, дн. Южна Сърбия (с. 142-149). Този обект, останал извън ползрението на българските специалисти, носи в себе си много важни белези за изучаваната проблематика. При това селището е поставено в контекста на данните за икономическото развитие, селищната и пътната мрежа в този вътрешен субрегион на Балканите.

Друг пример за конкретни приноси е анализът и интерпретацията на данните за Филипополис (с. 93-111). Авторът успешно се е справил с изключително неблагодарната задача да се систематизира приемливо и в съответствие с общите критерии за селищните центрове противоречивата и разпръсната информация от иначе дългогодишните археологически проучвания на това интересно тракийско средище. На базата на критичната преценка на М. Домарадски (Домарадски, Танева 1998, 22-29), както и на публикувана и непубликувана информация, предоставена от проучвателите – арх. В. Коларова, М. Боспачиева, Б. Колева и М. Мартинова, Х. Попов изгражда най-успешната досега реконструкция относно развитието на плана и укрепителната система на Филипополис в хода на няколко века. Увлечен в анализа и реконструкцията на стратиграфията, хронологията, строителните фази и техники на градеж - задача извънредно трудна, вследствие на противоречивите резултати от изследванията на три поколения пловдивски археолози, Христо Попов е пропуснал да изведе наличната информация за два от основните показателя - про-

изводствени дейности и търговски контакти.

Естествено е в подобно изследване, посветено на такава обхватна тема и в съдържателен и в ареален план, да има известни звена или моменти, водещи към дискусия или поддаващи се на критика.

При обобщаващия коментар за селищния живот в Тракия и по-точно при дискутирането на централните, свързани с т. нар. „вътрешна колонизация“, би следвало да намери място като пример и обектът при Сату Ноу (ЮИ Румъния). Мащабите на археологическите проучвания и характерът на публикувания досега материал, потвърждават изказаното от Н. Коновичи становище, че този център, възникнал около началото на втората четвърт на III в. пр. Хр., може би е имал функции и на емпорион (Conovici 2000).

Темата обхваща изследване на урбанизационните процеси до I в. пр. Хр. В този смисъл е интересно да се види по-конкретно каква е съдбата на градските центрове в Тракия и Илирия в периода от втората половина на III до края на I в. пр. Хр. Този въпрос е важен като се има предвид, че това е времето на трите илирийски войни, на войните с Македония, по време на и особено след последната от които Рим се настанява постепенно и трайно в Западните, Централните и Източните Балкани. Това е нов и могъщ фактор, който от началото на I в. сл. Хр. има изключителна роля в урбанизацията на северната половина на полуострова.

В заключение бих подчертал, че като цяло авторът е успял да постигне поставените цели и задачи. Книгата е написана на ясен и стегнат език, с отлично владение на професионалната терминология, което допринася за цялостното и леко възприемане на обемистото изложение. Убеден съм, че своевременно публикуваното изследване на Х. Попов ще стимулира проучванията на селищните центрове и селищната система в Тракия през разглеждания период.

Приложеното в края на книгата резюме на немски език е обемисто (с. 317-344) и стриктно отговаря на съдържанието по глави и параграфи. Заедно със списъка на образите и картите, то прави възможно ползването на основните достижения на автора и от колеги в чужбина.

Тотко Стоянов

Цитирана литература:

Домарадски 1998: М. Домарадски, В. Танева. Тракийската култура в прехода към елинистическата епоха. Емпорион Пистирос II, Септември, 1998.
Cabanes 1993: P. Cabanes. (ed.) L'Illyrie et l'Épire dans l'Antiquité. Actes du II-e Colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 Octobre 1990). Paris, 1993.
Ceka 1990: N. Ceka. Städtebau in der vorrömischen Periode in Südillyrien - Akten des XIII Internationalen

Kongress für Klassische Archäologie, Berlin, 1988. Mainz am Rhein, 1990, 215-229.

Conovici 2000: N. Conovici. Satu Nou - „Valea lui Voicu“, centre politique et commerciale gète sur le Danube. - In: Pistiros and Thasos. Structures commerciales dans la péninsule Balkanique aux VII-II siècles av. J.-C. Actes du Symposium, Septemvri 1998, Opole 2000, 69-77.

Юбилей на проф. д.и.н. Хенриета Тодорова*

Колкото и да не ни се вярва, заради приятната ѝ външност и неуморимата ѝ действеност, но и Хенриета Тодорова стана на 70 години! А на тази възраст и тя като всеки разумен човек вероятно би искала да си направи равностметка на постигнатото и загубеното по пътя в голямата наука, и вероятно го е направила, но това е повод и за учениците и колегите ѝ също да размислят и да оценят стореното от нея. Постепенно на обстоятелствата не съм между учениците ѝ, но наблюдавайки я още от студентските си години и работейки с нея по-късно в Археологическия институт с музей на БАН, аз също съм научил много от учения и личността Хенриета Тодорова, винаги съм ценял откритостта и достойнството в поведението ѝ, и затова за мен е чест и удоволствие да представя пред вас, макар и съвсем накратко, постигнатото в научната ѝ кариера.

Проф. д.и.н. Хенриета Тодорова е родена на 25 февруари 1933 година в София. През 1964 г. завършва Университета в Братислава, Словакия, а през 1966 г. в Нитра, Словакия защитава докторска дисертация върху неолита и халколита в българските земи. От следващата 1967 г. и до днес работи в Археологическия институт с музей на БАН, където е преминала по цялата стълбица на научните звания от научен сътрудник до старши научен сътрудник I ст. през 1980 г. Междувременно през 1978 г. тя защитава втора дисертация върху халколитната епоха в българските земи, с което получава научната степен доктор на историческите науки. Административната ѝ кариера включва: ръководител на създадената от нея ПГИИ, научен секретар на Единния център по история и заместник-директор на АИМ, но нейната истинска сила е в ръководството на широкомащабни теренни проучвания. А те са съсредоточени изключително в Североизточна България - регионът, в който на практика за първи път в началото на XX век е изследвана праисторията на българските земи, но Х. Тодорова всъщност откри и за първи път представи праисторията на тази част от страната и главно на Добруджа.

През периода 1967-1976 г. тя прави спасителни разкопки и проучва изцяло три селищни могили и техните некрополи - Голямо Делчево, Варненско, Овчарово и Поляница, Търговишко, както и проучва сондажно четири други селища. Тези разкопки хвърлиха обилна светлина върху праисторическата архитектура, върху вътрешната структура на халколитните селища и тяхната укрепителна система. През 70-те години Х. Тодорова проучва и къснонеолитното селище Усое, Дългополско, а през 1974 г. започва разкопките на комплекса Дуранкулак, който включва халколитна селищна могила, неолитно селище, селище от късната бронзова епоха, средновековно селище, елинистически храм и огромен праисторически и

средновековен некропол. Тук е открита най-ранната каменна архитектура в континентална Европа, а некрополът от късния неолит и халколита има изключително значение в проучването на погребалната обредност в една изявена контактна зона. Наред със сондажни проучвания на поне още шест праисторически селища в западната част на страната, през 1983-1986 г. Х. Тодорова ръководи и разкопките на къснонеолитното селище Тополница, Петричко. От 1994 г. тя е ръководител от българска страна на разкопките на същото селище, но в частта му на гръцка територия.

Обхватната ѝ дейност като разкопвач е съпроводена от значителна публикационна активност. На първо място бих посочил монографичните ѝ трудове, подготвени заедно с нейни ученици и сътрудници, в които се публикуват наблюденията и материалите от селищните могили Голямо Делчево, Овчарово и двата тома за Дуранкулак. Всъщност излезлият наскоро на немски език II том на Дуранкулак, посветен на праисторическия некропол, е публикация на много високо научно ниво, която бързо ще завоюва европейски престиж. Между монографичните изследвания на Х. Тодорова трябва да открие книгата за каменно-медната епоха в българските земи с кратките ѝ варианти на руски и английски, и издадената на немски език в Германия книга за халколитните метални оръдия. Не е необходимо тук да анализирам цялата ѝ научна продукция, която включва 14 книги и над 100 статии на български и основните европейски езици, но ще посоча поне някои от основните научни приноси в нея.

Основните изследвания на Х. Тодорова са посветени на неолита, халколита, протобронзовата и ранножелязната епоха в Североизточна България и прилежащото ѝ черноморско крайбрежие, за които до 60-те години не се знаеше почти нищо. На нея принадлежи откриването и изследването на неолита в този регион. Многогодишните ѝ разкопки в Дуранкулак дадоха неоценима информация върху дотогава непознатата социална структура на халколитното общество, като доказаха неговата елитарна, т. е. йерархична структура. На Големия остров беше разкрито и за първи път изцяло проучено прабългарско селище от IX-X век и принадлежащия му некропол. Х. Тодорова е и автор на първото цялостно изследване върху праисторията на Южна Добруджа.

Началото на металургията е друга научна област, в която тя има съществени приноси. Те се отнасят до прецизирането на датировката на началото ѝ (отнесено към първата половина на V хил. пр. Хр.), класификацията на най-ранните медни изделия и свързването на тяхната мед с медно-рудните находища на Балканския полуостров. Последното стана възможно благодарение на успешното ѝ сътрудничество с институтите Макс-Планк в Майнц и Хайделберг, където бяха направени многобройни оловно-изотопни анализи, доказващи полицентричната

* Слово, прочетено на организираното от Историческия музей в Добрич на 13. 03. 2003 г. честване на юбилей на Х. Тодорова.

структура на най-ранната металургия и експлоатацията на медно-рудните залежи от Медни рид (Бургаско) още през V хил. пр. Хр.

Данните за най-ранната металургия, заедно с интерпретацията на гробовете от некрополите Варна и Дуранкулак, позволиха на Х. Тодорова да обоснове причините за появата именно по западния бряг на Черно море на най-ранната протоцивилизация в Европа.

За нейния начин на работа е характерен широкят надрегионален анализ на праисторическите явления, подкрепен с данните на природонаучните дисциплини. Това ѝ даде възможност да покаже наличието на големи етнокултурни комплекси, които определят общата картина на праисторията на Балканския полуостров.

Анализът на палеоклиматичните данни позволи да бъде установена дълбока екологична криза в края на V и първата половина на IV хил. пр. Хр., причинена от високите температури по време на климатичния максимум. Именно тази екологична катастрофа, а не степна инвазия е причината, според Х. Тодорова, за загиването в края на V хил. пр. Хр. на протоцивилизациите на Балканския полуостров. Периодът след тази катастрофа, т. е. първата половина на IV хил. пр. Хр., тя определя като протобронзова епоха. Всъщност откриването и дефинирането на този период в днешна Северна България е нейно постижение.

Благодарение на проучванията на Х. Тодорова се очерта доста плътна картина на праисторическото развитие в ареала на Долния Дунав от времето на неолитизацията му до началото на бронзовата епоха.

Х. Тодорова направи много не само за проучването, но и за популяризирането на праисторията на българските земи, на новите открития. Тя е чела курсове в СУ, НБУ и ВТУ, била е научен ръководител на много докторанти, била е гост-професор в университетите в Бон, Анкара и Фрайберг. Чела е отделни лекции в поне две дузини чужди университети. Участвала е в трудно установим значителен брой конференции и симпозиуми. Тя беше организатор на голяма праисторическа изложба в Германия, а находки от нейните разкопки са експонирани в много музеи в страната.

Х. Тодорова е член на Немския археологически институт в Берлин и на Постоянния съвет на Международния съюз на праисториците. Член е на редколегии, беше главен редактор на Интердисциплинарни изследвания и *Studia praehistorica*.

Със сигурност съм пропуснал нещо важно в краткото изложение върху научната дейност на Хенриета Тодорова. Но пълно изложение едва ли е възможно, защото целият ѝ действителен живот дотук е преминал в науката и може да бъде представен само чрез науката, а това би изисквало специално трудоемко изследване, за което аз не се наемам. Само мога да кажа, че Х. Тодорова е ярка личност, без която не бих могъл да си представя общността на българските праисторици през последните четири десетилетия. Затова от все сърце ѝ желая здраве и неугасващ ентузиазъм, с който да продължи още дълго дирята на научното си дело.

Васил Николов

Виолета Нешева на 60 години

Един човек се ражда сред руините на бомбардирана София. Дали от това е избуяло младежкото желание да надникне и разгадае пламъците на живота под пластове прах и пепел на несъществуващи вече градове, на отдавна отминали времена? И копнежът остава в душата вече четири десетилетия. Любопитството на учения се опитва да проникне през градския площад в храма и в дома, сред обичайното битие и празничната суета, да се докосне до разноцветните бижута и майсторската изработка на облеклото. Как българинът от средновековието се отправя към отвъдния свят и как пребивава там? Проблемите, свързани с представите за прехода също не са пропуснати. А божият дом и неговото място в живота на града? Та свято място е първото, което човек открива в „Богоспасния Търновград“, в Славовата столица Мелник, приютила църквата „Св. Никола“ и манастира „Св. Богородица Спилеотиса“, в епископския Червен.

В книгите и статиите са фактите (каталози, описания), коментарите, търсенето на подобия и обяснения. Там могат да се усетят познанията и професионалните умения, натрупването на опит, богатството на въображението и артистизма. Само такава чувствителност би могла да пресъздаде ду-

ха на времето, в което твори Боянският майстор. Но истинската любов и опиянението от този отминал и възстановяван като в киното на сенките живот, може да се усети в разговора с Виолета Нешева - наситен, изключително емоционален, а понякога до хаотичност обширен, за да отведе в точната цел. В реалното общуване избликва всеотдайността в работата ѝ с нейните студенти, на които е готова винаги да подаде нова тема, да обсъди и най-невероятни хрумвания. Пак там се усеща доброта на спомена за хора и време.

Затова избрах не сухите факти - кога и кои обекти е проучвала, кога и къде е публикувала своите научни трудове, какви са постиженията и приносите ѝ. Това е лесно постижима информация. Оценките са въпрос на възприемане и научна убеденост на всеки отделен изследовател. Пожелах в една анкета със самата нея да се опитам да открия какво е била и още по-важно, каква продължава да бъде археологията за един от най-изявените съвременни български медиевисти - ст. н. с. д-р Виолета Нешева.

- Кога и от какво се роди интересът Ви към археологията? - *Подсъзнателно от 5-годишната ми възраст. Тогава за пръв път посетих Археологическия музей в София, „храма на историята“, както ми каза моята баба, във всекидневие ме в*

него. Интересът ми към археологията като наука и желанието ми да ѝ се отдам е с много по-късна дата.

- Археологията на българското средновековие ли е първата Ви любов? - Да. Първият археологически обект, на който стажувах като студентка, беше Плиска, която много ме развълнува. Дипломната ми работа беше за средновековната керамика през Първото българско царство.
- За какво Ви подготви университетът? - За официалното „Въведение в храма“.
- Чувствате ли се нечий ученик и наследник? - Учила съм се от много колеги и продължавам да се уча. В кратък отговор е трудно да побера имената на всички, на които съм много признателна. Най-голяма помощ и подкрепа обаче съм получила от Соня Георгиева. Считам я за своя учителка и наставница, която наследих в науката, концентрирайки вниманието си към археологията на Второто българско царство.
- С кого е била най-интересната Ви среща? - С руската изкуствоведка Алиса Банк през 1981 г. в Петербург. Щастлива бях, че тя - знаменитост от световна класа - ми отдели цели два дни от скъпоценното си време. Не усетих как излетяха! Потъгнах сякаш в невероятните ѝ сини очи и в широката ѝ руска душа.
- Какво според Вас научихте късно? - Че не мога да преобразя света и че е наложително да се адаптирам към него - такъв, какъвто е, но свято пазейки честта и достойнството си.
- От какво бихте се отказала (или сте се отказала) заради археологията? - От себеподаването.
- Каква друга професия бихте избрали? - Театрален режисьор. Обичам театъра, семейно съм свързана с него, но близките ми не ми позволиха да тръгна по този път.
- От какво не бихте се отказала дори заради археологията? - От семейството си, от прекрасните си две внучета.
- Има ли смисъл заниманието с тази наука в съвременния свят? - Несъмнено! Съвременieto без минало е дърво без корен. А археологията е най-автентичната връзка с миналото. Освен това, тя е основа за съвременния културен туризъм, който би могъл да се развие в пчеливиш бизнес и да спомогне закъсалата икономика на страната ни като един от нейните приоритети. За съжаление, все още не се е родил български управник, който да проумее това.
- Коя е мисълта, подтикваща Ви да работите? - Трудно ми е да дам конкретен отговор. Науката е магия, която с годините все повече те завлавява.
- Кои проблеми са най-интересни за Вас от професионална гледна точка? - Средновековният град, неговото градоустройство и архитектура, особено църковно-манастирското строителство. Но също така изкуство, занаяти, средновековният костюм.
- Кой от обектите, на които сте работили, усещате най-силно като свое място? - Минах през ред обекти в различни географски райони на България - Гарван, Кюлевча, Червен, Преслав, Търново, Мелник, Рацария, Карасура. Участвала съм и в об-

хожданията по р. Места. Навсякъде съм оставила частица от себе си, всичките чувствам като „свое място“. Но най-силно и трайно съм привързана към Мелник.

- Какво свързвате с думата „Мелник“? - Своята младост и зрялост, вече повече от три десетилетия. И естествено - основната част от научната си дейност. За мен този град е най-интересният археологически обект у нас от епохата на средновековието. И приказно красив! Както възкликва французинът Мишел Пелар в 1908 г.: „Мелник! Фантастичен град, който няма равен на себе си в света...“
- А с „Велико Търново“? - Също част от живота си - и преди, и след като станях археолог. Преди, защото родово съм свързана с този край - част от моите прародители са сред първите обитатели на Арбанаси през XVII в., а три века след това си взех съпруг от Златарица. Естествено беше влечението ми като археолог към старините на Велико Търново. Там като че ли съзрях като специалист.
- ... „Червен“? - С Червен свързвам своя „процъпульник“ в науката. Попадах в разгара на проучванията там като съвсем млад специалист и за мен този великолепен обект беше една школа, много полезна в по-нататъшната ми работа.
- ... „Преслав“? - Преслав е също ценна школа за мен. Там като че ли най-отблизо влязох в досег с историята на археологията в България, с големите първи археолози, с чийто дух сякаш са пропити старините на някогашната бляскава втора българска столица.
- Къде другаде на земята бихте искали да се занимавате с археология? - Може би в Крим - средище на толкова много култури и ... родно място на моя баща (Евпатория).
- С какво Ви „грабна“ идеята да изследвате средновековното облекло? - Беше едно предизвикателство, тема, изискваща познания в много области и съчетанието им - археология, изобразително изкуство, етнография, история. Тя много ме обогати, разшири научния ми кръгозор. Историческият костюм винаги ми е бил интересен - вуйчо ми беше сценограф и специалист в тази област. Конкретно ме подтикна към тази тема обаче проф. Т. Герасимов.
- Кой е бил най-щастливият момент в работата Ви? - Щастие то в науката е в удовлетворението от свършената работа и в духовната наслада, свързана с него. Изпитвала съм много щастливи моменти и се надявам да изпитам още.
- Кой е най-неприятният спомен от нея? - Неприятни спомени нямам. Напротив, точно работата ме е лекувала от тежки преживявания и стрес. Неприятни усещания у мен обаче предизвиква професионалната завист, съпроводена понякога от „удари под кръста“.
- Кое завършено дело Ви е донесло най-голямо удовлетворение? - Трудно ми е да отговоря еднозначно. Занимавала съм се с различни неща - от разкопки и кабинетна научна работа до музейна и преподавателска дейност. Всяко завършено дело ми носи удовлетворение. Но най-удовлетворител-

но може би е написването на една книга, както и направата на хубава музейна експозиция, или радостта от преуспяването на студент, в обучението на който си вложил много надежди.

- За кое неосъществено занимание съжалявате? - Не успях да напиша всички замислени и започнати книги. Но не се отчайвам. Ако Бог е с мен, ще успея.
- На какво искате да научите своите студенти? - Естествено, на знание. И да развият собствено мислене, да изявяват максимално индивидуалните си способности. Също - на честност, почтеност, научна етика, без които археологията или която и да е друга наука не би могла да бъде светая светих за нацията, каквато е обществената ѝ функция.
- В разработването на какви теми виждате бъдещето на средновековната археология? - Мисля, че е необходимо усилията на медиевистите-археолози да се съсредоточат към средновековния град - от една страна, към обработка и обнародване на натрупания след интензивните разкопки през 60-те - 80-те години на XX в. огромен емпиричен материал, а от друга - към неговото обобщаване за всеки град и за цялата страна.

- Кое в археологическата наука смятате за неприемливо? - Използването ѝ с користни подбуди.
- Заниманието със средновековна археология промени ли по някакъв начин представата Ви за днешния ден? - Да, виждам днешния ден като пореден от поне 2000 години насам и го осмислям от историческа позиция.
- Какво е водещото кредо в живота Ви? - Че доброто винаги побеждава.
- Какво бихте избрали за свой символ? - Въпреки, че съм зодия „овен“, предпочитам лъва. Орелът - емблема на любимия ми деспот Алексий Слав, също ко ме привлича - и той носи същите качества.
- Каква искате да бъде представата на другите за Вас? - Да ме обичат, но заради самата мен, а не защото биха могли да извлекат някаква полза.
- Кой е незададеният въпрос, на който бихте искали да отговорите? - Как си представям бъдещето на България? Оптимистка съм. Вярвам, че ще е добро. България е като феникс - винаги възкръсва изпод пепелищата.

Снежана Горянова

Втори международен симпозиум „2075 години от въстанието на Спартак. Трако-римско наследство. 2000 години Християнство“. Сандански, 1-4 октомври 2002 г.

Вторият международен симпозиум, посветен на 2075-та годишнина от въстанието на Спартак, премина в атмосфера на висок академичен дух. Присъстваха учени от Австрия, Гърция, Македония и Румъния. От българска страна взеха участие колеги от Археологическия институт с музей на БАН, Института по тракология, Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Нов български университет, Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“ и от музеите в София, Пловдив, Варна, Стара Загора, Благоевград, Сандански, Гоце Делчев и Хисар. Комфортното пребиваване на участниците и ползотворните резултати от симпозиума биха били немислими без отличната организация, дело на различни институции. На първо място тук трябва да се споменат Археологическия институт с музей в лицето на проф. А. Димитрова-Милчева и Института по тракология в лицето на проф. К. Йорданов, изработили научната програма на симпозиума. Добрата координация между организатори и участници би била немислима без усилията на членовете на организационния секретариат (д-р С. Петрова, Р. Милчева и И. Чолаков) и дейната подкрепа от страна на проф. Й. Юркова. Техни достойни партньори при реализирането на инициативата бяха управата на град Сандански в лицето на неговия кмет д-р Драго Попов, фондация „Спартак“ с председател д-р Димитър Спасов

и Археологическият музей - град Сандански с директор Владимир Петков. Не могат да бъдат пропуснати и собствениците и служителите на хотел „Св. Никола“, който гостоприемно приюти участниците и в чиито зали протече научния форум.

Симпозиумът се проведе в първите дни на месец октомври 2002 г. На 1 октомври се състоя официалното му откриване с приветствени слова от директора на Археологическия институт - проф. д.и.н Й. Юркова, кмета на град Сандански - д-р Д. Попов, проф. К. Йорданов от Института по тракология и председателя на фондация „Спартак“ - д-р Д. Спасов.

Работната програма на симпозиума беше реализирана на 2 и 3 октомври, в общо 7 заседания. Докладите бяха организирани в няколко основни теми - гладиатори, трако-римско наследство и ранно християнство. Съвсем естествено, повечето от представените изследвания се концентрираха върху територията на град Сандански и земите по долното течение на Струма.

Първото заседание откри В. Петков, който запозна аудиторията с дългогодишните проучвания в град Сандански. Богатото стенописно и мозаично оформление на епископската базилика в града бяха обект на доклада на Б. Азамер (Австрия). С. Петрова (АИМ) представи изследването си върху архитектоничната скулптура от проучените в Сандански базилики. Интересни резултати изнесе В. Христова (НБУ) за разкопаната при Микрево раннохристиянска базилика. Върху значението на Струма като търговски и културен път се спря З. Бониас (Кавала), докато А. Божкова (АИМ) разгледа отношенията между траки и гърци по поречието на река Места. Заседанието завърши с доклада на Е. Петропулос (Комотини), анализиращ трако-гръцките

отношения по черноморското крайбрежие.

След кратка почивка, второто заседание беше открито от Д. Гергова (АИМ), която изложи интегралните си възгледи за функцията на седящието покойник в Тракия. В. Найденова (НБУ) се сприя подробно върху някои проблеми на сложните религиозни отношения в Тракия и Мизия. Наблюденията си върху двойка божества в Западна Македония представи З. Гочева (НБУ). Религиозната тематика беше продължена от И. Дончева (ВТУ), която се центрира върху проблема за епитета $\epsilon\lambda\iota\phi\alpha\nu\epsilon\varsigma\tau\alpha\tau\omicron\varsigma$ $\Theta\epsilon\acute{o}\varsigma$ â оброчните паметници от тракийските земи. Р. Ненова - Мерджанова (АИМ) завърши второто заседание с изключително интересното си обяснение за функцията на изобразените в стенописите на Силистренската гробница съдове и предмети.

Третото заседание започна с доклада на Л. Вагалински (АИМ), посветен на надгробния паметник на гладиатора Виктор Скевас. Тематиката за надгробните паметници и гладиаторите беше продължена и в следващите разработки. Х. Йоакимиду (Серес) направи обобщаващи наблюдения върху гробните медальони от Източна Македония, а Р. Милчева (АИМ) засегна някои важни въпроси на богатата надгробна пластика от територията на град Сандански. Отново към паметниците с гладиатори се върна Д. Бондок (Крайова), който представи наблюденията си върху гладиаторските изображения от Румъния. Оригинален доклад представи М. Тачева, която говори за милиарните колони от територията на Сердика и Пауталия и на базата на техния анализ предложи известна промяна на териториалната граница между двата града. Последен за третото заседание беше доклада на Н. Шаранков (СУ), находчиво и ерудирано предлагащ идентифицирането на една надгробна ара от Филипополис като принадлежаща на поета Максим от Апамея.

В. Битракова (Скопие) откри четвъртото заседание, представяйки резултатите от дългогодишните си изследвания в Голем-град (Преспа). Обобщаващи наблюдения върху раннохристиянската архитектура във Филипополис направи Е. Кесякова (Пловдив). Много важен новооткрит епиграфски паметник от времето на Тетрархията докладва Г. Митрев (ПУ). Надписът на латински език е с официален характер и в него се споменават жителите на Хераклея. Въз основа на известните от античните извори градове в Македония и предвид местонамирането на надписа в некропола на античното селище при Мулетарово, Г. Митрев предположи идентифицирането на последното с Хераклея Синтика. Интересни наблюдения върху ранната история на Скупи представи Л. Йованова (Скопие). В. Динчев (АИМ), основавайки се на извършените от него теренни и сондажни изследвания в м. Хилядница, изказа предположение за разпръснатата структура на локализирания там град Нейне. К. Калчев (Стара Загора) направи обобщение на раннохристиянската култова архитектура в Августа Траяна. М. Маджаров (Хисар) представи изследванията си върху една римска пътна станция и селище край Сопот. Монетните находки от IV-V в. от територията между Струма и Места бяха обект на доклада на Д. Алад-

жова (АИМ), а Б. Думанов (СУ) закри заседанието, като разгледа обстойно фибулите с т. нар. императорски изображения и показа несъстоятелността на подобна идентификация.

Първото заседание за следващия ден (3 октомври) откри Х. Буюклиев (Стара Загора), като представи интересен ажурен скулптурен паметник на Орфей от III в. П. Илиева (АИМ) занима аудиторията с непубликувани бронзови статуетки от фонда на Археологическия институт с музей. Темата за бронзовите находки беше продължена от И. Чолаков (АИМ), който разгледа особеностите на украсата върху сгъваеми маси от Мизия и Тракия, и възможностите за тяхното идентифициране. М. Йованов (Скопие) докладва няколко нови могилини погребения, проучени в долината на Брегалница.

Д. Митова-Джонова откри второто сутрешно заседание, представяйки изследванията си върху късноантичната щемпелувана керамика. А. Минчев (Варна) занима колегията с някои непубликувани мозаечни фрагменти от колекцията на Варненския археологически музей. К. Шалганов (София) и М. Иванов изложиха последните резултати от проучването на голям фамилен мавзолей край Сердика, опровергаващи предполагащото съществуване на това място на раннохристиянска базилика.

Третото заседание започна с доклада на В. Нешева (АИМ), която представи развитието на Мелник през античността и раннохристиянската епоха. С. Паскова (Гоце Делчев) направи обстоен преглед на раннохристиянските паметници от територията на Неврокоп. Темата за ранното християнство беше продължена с докладването на нови паметници на християнската архитектура - Х. Прешленов (АИМ) запозна колегите с проучваната от него базилика със стенописи в района на Несебър, докато С. Торбатов (АИМ) представи изцяло проучената от него базилика край Дебрене, Добричко. Интересен теоретичен доклад за символиката на райските врати върху каменни архитектурни елементи изнесе В. Лисич (Скопие), а А. Георгиевска (Битоля) засегна в своето изложение ролята на жената в християнството. Проникването на християнската религия в Нове беше темата на изнесения от М. Чичикова (АИМ) доклад, базиран върху проучванията на базилика № 1. К. Димитров (Институт по тракология) успя по нумизматични данни да възстанови някои периоди от историята на Нове от средата на IV в. Последните два доклада засегнаха въпроси от средновековното християнство. И. Джамбов (ПУ) представи изследване върху църковното и манастирското строителство в Подбалканската област, а Л. Дончева - Петкова (АИМ) разгледа кръстовете енкалпиони от средновековна България.

Симпозиумът беше закрит от проф. К. Йорданов, който произнесе заключително слово. Преди да отпътуват за Мелник, участниците имаха възможност да посетят археологическите паметници и да разгледат музея в Сандански.

През последния ден (4 октомври) беше организирано посещение на културните забележителности на Мелник и кратки екскурзии до Роженския манастир и м. Рупите с църквата на баба Ванга, с което беше изпълнена цялата замислена от организа-

торите програма.

Провеждането на Втория международен симпозиум, посветен на 2075 години от въстанието на Спартак, се очерта като важна проява в културния живот на страната. За няколко дни Сандански събра десетки учени в областта на археологията, старата и средновековна история. Двадесет и пет години след провеждането на Първия международен симпозиум под същия надслов, учени от различни страни отново обединиха усилията си в проучването на богатото антично наследство по долината на

Струма и на ранното християнство. Изнесените доклади обогатиха археологическата наука с много нови паметници, както и с интересни и оригинални интерпретации на различните прояви на древната култура, материализирани в археологическите находки. Представените разностранни изследвания превърнаха провеждането на симпозиума във важно научно събитие.

Марио Иванов

ВЕРА АНТОНОВА
/1917-2002/

На 13 октомври 2002 г. почина Вера Янкова Антонова, дългогодишен археолог, ст.н.с. в Регионален исторически музей Шумен.

Родена е на 19 април 1917 година във Варна, където завършва класическа гимназия. Продължава образованието си в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, където завършва класическа филология, с втора специалност стара история и археология. Тук нейни преподаватели са бележитите български учени Александър Балабанов, Димитър Дечев, Гаврил Кацаров, Владимир Георгиев, Веселин Бешевлиев и др. След завършване на образованието си през 1942 година Вера Антонова започва работа като учителка по гръцки и латински в Девическата гимназия в Шумен. Успоредно с това завършва курс за библиотекари и известно време е асистент в Окръжната библиотека в града. През 1951 г. Вера Антонова постъпва на работа в Окръжния исторически музей в Шумен като завеждащ отдел „Средновековна археология“. Тази длъжност тя заема повече от 35 години и я свързва неразривно с паметниците от средновековието в Шуменския регион. С името на Вера Антонова са свързани проучванията в емблематичните за българската история обекти Плиска, Мадара, Велики Преслав. В началото на научната си кариера 1952-1953 година тя проучва античните обекти в Мадара - римската вила и баня. По-късно заедно с Цветана Дремсизова-Нелчинова работи по разкриването на късноантичната крепост при село Войвода, Шуменско, тракийските некрополи при село Браничево и Янково, чиито резултати представляват съществен принос в изучаването на тракийската култура у нас. Успешното начало, липсата на подготвени специалисти и малкото проучени обекти от ранното средновековие, стават причина Вера Антонова да се ориентира към изследването на този дял от българската археология. В продължение на три години 1955-1957, тя участва в експедиции в Лудогориего под ръководството на Станчо Ваклинов, които регистрират ранносредновековни - славянски обекти на територията между Плиска и Силистра. В резултат на това проучване са маркирани над 80 селища и некрополи. По-късно Вера Антонова сама ръководи екип, който издирва следи от другия компонент на българската народност - прабългарите. Тогава са открити прабългарските селища и некрополи при Църквица, Войвода, гара Каспичан, на територията на Шуменски окръг. Резултатите от тези изследвания са много важни, тъй като тогава това е тема, по която не се работи и говори много. В периода 1957-1959 година, Антонова участва в комплексна археологическа експедиция, под ръководството на Милко Мирчев от музея във Варна, в Цар Асен, Силистренско, където е проучен един от най-интересните средновековни обекти в Североизточна България. От тези години един друг паметник - аулът на Хан Омуртаг при днешната гара Хан Крум, Шуменско, неизменно се свързва с името на Вера Антонова. Резултатите от проучванията на среднове-

ковните паметници и материали дават отговор на стоящите години въпроси за локализацията на Омуртаговия аул, споменат в Чаталарския надпис. Отхвърлена е интерпретацията, че се е намирал в Преслав и е установено, че е бил разположен недалеч от местонамирането на Чаталарската колона, открит е единия от двата лъва, споменати в надписа. Предприетите разкопки показват характера и предназначението на това чисто военно укрепление. Безспорно проучването на Аула на Омуртаг и интерпретирането на резултатите представлява важен принос в българската историческа наука и поставя актуалния и днес въпрос за значението на аулите в Първото българско царство.

Вера Антонова взема активно участие в проучването на първата българска столица Плиска. Тя прави редовни разкопки и сондажи в центъра на Вътрешния град. По-късно, през 80-те години на XX век, ръководи колектив, който разкри северния сектор на западната крепостна стена на Вътрешния град. Във втората българска столица Велики Преслав Антонова участва в разкопките на местността „Селище“, където са открити стопански сгради и водни съоръжения, принадлежащи към един голям феодален комплекс.

Дотук изброените археологически обекти са само прелюдия към най-голямото откритие на Вера Антонова - Шуменската крепост, която става нейна съдба, гордост и болка. Редовните археологически разкопки тук започват през 1957 година, но от 1961 до 1987 година те се водят по 7-8 месеца годишно. Разкопването и изследването на такъв многослоен обект, в който са регистрирани материали от халщата до късното средновековие, са изпитание за качествата на всеки археолог, но Антонова защити своя авторитет. Тя доказва водещата роля на тракийското поселение на крепостта IV-III в. пр. Хр. спрямо останалите тракийски селища на Шуменското плато, и че в периода на Първото българско царство Шуменската крепост е била във връзка с останалите старобългарски крепости от района. Археологическите разкопки показаха, че истински разцвет Шумен преживява в периода XII-XIV век, когато е един напълно оформен средновековен град, завършен социален и икономически организъм, който заема определено място в политическия и културен живот на България през Второто българско царство. Вера Антонова е от малкото учени, които публикуват резултатите от проучванията си скоро след приключването им. Това тя изискваше и от нас, по-младите колеги, които работехме с нея. Равносметката от това са повече от 120 научни труда - монографии, студии, статии и съобщения, публикувани у нас и в чужбина.

Въпреки, че ангажиментите ѝ като археолог са големи, през всичките години нейното име е тясно свързано с музейното дело в района. Нейни са първите експозиции на музеите в Мадара и Плиска, които неколккратно бяха осъвременявани пак под нейно ръководство. Във връзка с 1300-годишнината от създаването на българската държава в Шумен бе открит нов музей, където залите със средновековни материали бяха подредени по идея и с активното участие на Антонова.

Мисълта, че културно-историческото ни наследство трябва да бъде опознавано от възможно най-широка публика, вълнува Вера Антонова през целия ѝ живот. Малко са специалистите, които след научните публикации подготвят и такива, предназначени за хората без специална подготовка в областта на археологията и историята. Доказателство за това са 250-те пътеводители, диплянки и статии с името на Антонова, посветени на старобългарските ни центрове Плиска и Преслав, култовия център Мадара, Шуменска крепост и др.

Пословична бе енергията на Вера Антонова, която тя употребяваше в защита на паметниците, за да достигнат те до бъдните поколения. В многобройни битки с институции и личности, тя успяваше да постигне най-доброто за тях. Всички, които са видели Шуменската крепост през 80-те и 90-те години на XX век знаят, че това беше образец за проучен и най-вече експониран обект. Така модерните музеи на открито по света още тогава имаха свой достоен представител у нас. А подредените като аптека фондохранилища предизвикваха завистта на всички колеги, имали възможността да се запознаят с тях.

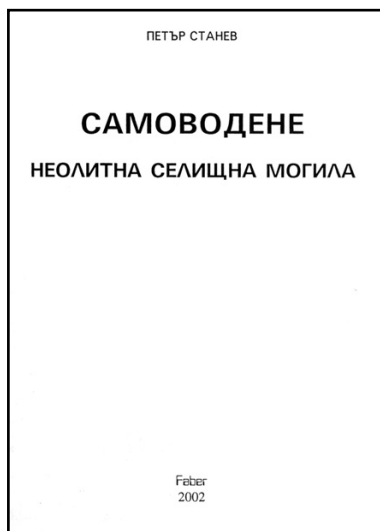
За своята разностранна научна и популяризаторска дейност Вера Антонова бе наградена с ордените „Кирил и Методий“ I и II степен, а през 1980 година ѝ е присъдено високото звание „Заслужил деятел на културата“. Отиде си още един представител на поколението археолози - пионери, работили във втората половина на миналия век, но това, което Вера Антонова остави след себе си като публикации, идеи и ученици, тепърва ще бъде оценявано през XXI век.

Дочка Аладжова

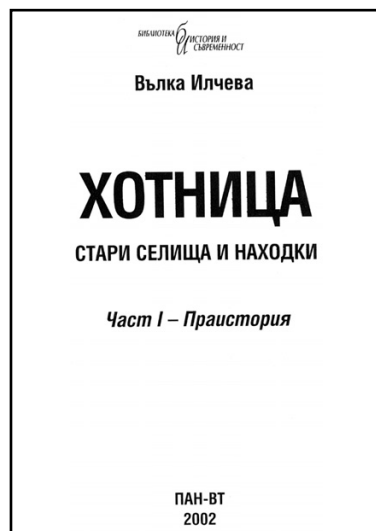
Подбрана библиография на трудовете на Вера Антонова

- Средновековни погребения от Коларовградско. - Археология, 1959, 1-2, 88-95.
- Принос към най-старата история на Шумен и Шуменското плато. - Сб. Шумен - Коларовград, 1, 1960, 1-33 (съавт. с Цв. Дремсизова-Нелчинова).
- Новооткрити обекти от римската епоха в Мадара. - Известия на Народния музей Коларовград, 1, 1960, 19-54.
- Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Коларовградско. - Известия на Народния музей Коларовград, 3, 1965, 25-36.
- Новооткрити обекти от римската епоха в Мадара. - Известия на Народния музей Коларовград, 2, 1963, 23-58.
- Средновековни накити в Окръжния народен музей в Коларовград. - Археология, 1964, 2, 45-52.
- Склад за зърнени храни в Мадара. - Археология, 1964, 4, 30-36 (съавт. с Цв. Дремсизова-Нелчинова).
- Проучвания на средновековната култура в Коларовградски окръг (1944-1964). - Известия на Народния музей Коларовград, 3, 1965, 7-10.
- За мястото на аула на хан Омуртаг. - Исторически преглед, 1962, 5, 84-86.
- За произхода на античните материали в средновековна Плиска. - Исторически преглед, 1965, 5, 67-69.
- Средновековното селище в чашата на язовир „Виница“, Шуменско. - Известия на Народния музей Шумен, 4, 1967, 3-34.
- Новооткрит старобългарски надпис на Шуменската крепост (предварително съобщение). - Известия на Народния музей в Шумен, 4, 1967, 79-85.
- Разкопки на градището при с. Войвода, Шуменско. - Археология, 1967, 3, 30-42 (съавт. с Цв. Дремсизова-Нелчинова).
- Археологически проучвания в центъра на Плиска през 1963-1964 г. (сектор А). - Известия на Археологическия институт, 30, 1967, 27-40.
- Проучвания в местността Селище в Преслав през 1960-1961 г. - Преслав, 1, 1968, 157-170 (съавт. с Цв. Дремсизова-Нелчинова).
- Материали от сондажни проучвания в Плиска. - Археология, 1969, 2, 25-42 (съавт. със Ст. Даяннов).
- Византийската крепост на Сиври тепе. - Известия на Археологическия институт, 32, 1970, 303-310.
- Три старобългарски съда от Шуменска крепост. - Сб. Шумен и Шуменско, 2, 1971, 173-180.
- Принос към археологическата карта на Шуменски окръг. - Известия на Народния музей Шумен, 6, 1973, 89-127 (съавт. с Цв. Дремсизова-Нелчинова).
- Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. София, 1975 (съавт. с Цв. Дремсизова-Нелчинова).
- За Шуменската крепост през римската епоха (II-IV в.). - Археология, 1978, 4, 13-24.
- Славянското селище в аула на хан Омуртаг. - Годишник на музеите от Северна България, 7, 1981.
- Нови археологически разкопки при с. Хан Крум, Шуменско. - Годишник на музеите от Северна България, 7, 1981, 65-77 (съавт. П. Петрова, Д. Владимирова).
- Аулът на хан Омуртаг при Чаталар. София, 1981 (съавт. Цв. Дремсизова-Нелчинова).
- Шуменската крепост - твърдина през вековете. София, 1981.
- Новооткрита находка от земеделски сечива при Плиска. - Преслав, 4, 1983, 263-269.
- Църкви и каменни постройки в ранносредновековното градище при с. Цар Асен, Русенска област. - Годишник на музеите от Северна България, 10, 1984, 59-70 (съавт. Цв. Дремсизова).
- Тракийското наследство на Шуменска крепост. - Годишник на Софийския университет, Историко-философски факултет, 37, 2, 1984. София, 1985, 25-31 (съавт. Д. Владимирова).
- Връзките на средновековния град Шумен със столицата Царевград-Търнов през XIII-XIV в. (Общ обзор). - В: Сб. Велико Търново 1185-1985, София, 1985, 47-58 (съавт. Д. Владимирова).
- Плиска. Западна стена - сектор „Север“ (Археологически разкопки през 1973-1975 г.). - Плиска-Преслав, 4, 1985, 44-78 (съавт. Ст. Витлянов).
- Античното наследство в средновековна Мадара. - Мадара, 3, 1992, 41-53.
- Шумен и Шуменската крепост, София, 1995.

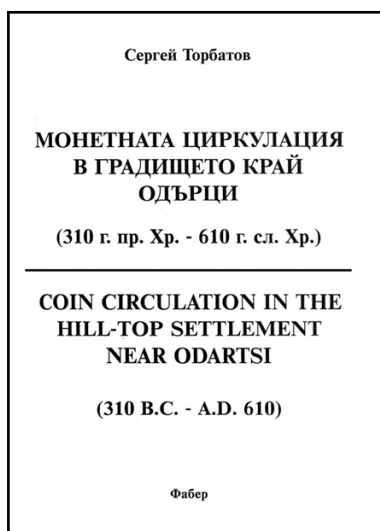
Публикувани през 2002 г. научни книги по археология на българските земи
Scientific books in archaeology of Bulgaria published in 2002

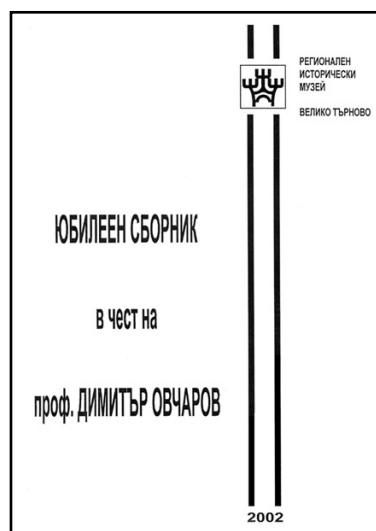
Петър Станев. Самоводене. Неолитна селищна могила. Faber, Велико Търново, 2002.
Petar Stanev. Samovodene. The Neolithic Settlement Mound. Faber, Veliko Tarnovo, 2002.

Вълка Илчева. Хотница. Стари селища и находки. Част I - Праистория, ПАН Велико Търново, 2002.
Ilcheva, V. Hotnitsa. Old Villages and Finds. Part I – Prehistory. ПАН Veliko Tarnovo, 2002.

Сергей Торбатов. Монетната циркулация в градището край Одърци (301 г. пр. Хр. - 610 г. сл. Хр.). Фабер, Велико Търново, 2002.
Sergey Torbatov. Coin circulation in the hill-top settlement near Odartsi (310 B.C. - A.D. 610), Faber, Veliko Tarnovo, 2002.

Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002.
Jubilee Volume of Articles in Honor of Prof. Dimitar Ovcharov. Veliko Tarnovo, 2002.